

PB
1858

SZTÁRAI MIHÁLY

ÉLETE ÉS MŰVEI.

IRODALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNY.

IRTA

NAGY SÁNDOR.

Csorba Győző Könyvtár

B 0 0 0 0 1 0 3 5 8 9

292572

BUDAPEST

KILLÁN FRIGYES M. KIR. EGYETEMI KÖNYVÁRUS BIZOMÁNYA.

1883.

1950
1950

SZTÁRI MIHÁLY
ÉLETE ÉS MŰVEI.
IRODALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNY.

1950

BUDAPEST

Állami Könyvtár és Könyvtárügyi Felügyelőség

XVI. századbeli összes irodalmunkat — tudvalevőleg — erős protestans szín jellemzi. A hitújítás eszméje, mely ujjászülte az egész szellemi világot, valamint a külföldön, ugy nálunk is hatalmába kerítette s épen egyik leghatalmasabb eszközévé tette az irodalmat is. A hitújítás bajnokai, kik fáradhatatlanok voltak az új tanok terjesztésében, nem érték be azoknak pusztá élőszóbeli hirdetésével, — hatni kívántak szélesebb körben s későbbi századokban is; s e czélra a könyvnyomtatás feltalálása óta az irodalom kínálkozott legalkalmasabb eszköznek. Irogattak tehát csaknem mindnyájan. Mindenki, a ki némi erőt, hajlamot avagy csak lelkesedést érzett magában, kötelességének ismerte ez uton is előmozdítani a hitújítás ügyét. Egyik szent énekeket, Istent dicsérő hymnusokat irt, másik a hit alapjául szolgáló bibliát fordította le; ez prédikációkat, kegyes elmélkedéseket készített, amaz a megtisztított vallás elveit fejtegette; — s vitáztak, támadó és védő polemiákat folytattak többé-kevésbé mindnyájan.

Ilyen módon a vallásos buzgalom forrásából csakhamar igen élénk s igen gazdag irodalom keletkezett, mely — ha bizonyos tekintetben egyoldalú volt is, — egyenesen a kor szelleméből fakadt, a kor uralkodó eszméit és vágyait hirdette s a szellemek legfőbb szükségéit kielégítette; állami és társadalmi viszonyaink fejlődésére hatalmasan befolyt és — a mi irodalomtörténeti szempontból a legfőbb, — alapjául szolgált a tulajdonképeni könyvirodalomnak.

E protestans szellemű irodalomnak egyik buzgó uttörő munkása volt az a férfiú is, kinek feledésbe borult emlékét ez alkalommal föl akarom eleveníteni.

I.

Sztárai Mihály életét és működését koránt sem ismerjük olyan részletesen, a mennyire XVI. századbeli irodalmunk e kiváló alakja valóban megérdemelné. A reformator és a költő alakja aránylag még eléggé kidomborodik, de a magán ember csaknem egészen homályba vész; inkább csak munkásságának nyomai maradtak fenn s gyér adataink alapján csak annyit tudunk róla, a mennyi irodalmunk s a magyar prot. egyház történetébe szorosan belevág.

Igy mindjárt származásáról sem szerezhetünk biztos és kimerítő tudósítást. Az bizonyosnak látszik, hogy — miként kortársai közül oly sokan, — vezetéknevét szülővárosától vette. Oly divat volt ez nálunk ama korban, mint külföldön a nevek lefordítása latin vagy görög nyelvre; s költőnk követte a divatot. A Sztárai név e szerint biztos utmutatással szolgál költőnk szülőhelyének kutatásában.

Sztára nevű helység kettő létezett s létezik mainap is hazánkban: egyik Somogy megyében, Szigetvártól nem messze, — a másik pedig, mely a gróf Sztáray család ősi fészke, Zemplén megye nagymihályi járásában esik. Költőnk tehát minden valószínűség szerint ezek valamelyikében jött világra.¹⁾ A kettő közt választani nem nehéz, bár iróink e részben eddigelé nem tudtak megegyezni. Szirmay Antal költőnk ifjúkori tartózkodását és sárospataki működését tekintve, őt minden habozás nélkül zemplénmegyei eredetűnek, sőt egyenesen a később grófi rangra emelkedett Sztárai család tagjának vallja²⁾; míg ellenben Gyöngyössi Bénéjámín és Toldy, ki

¹⁾ Tudtommal Sinay Miklós, debreczeni tanár volt az első, a ki Sztárai szülőhelyül a biharmegyei Esztár falut gyanította, mire e két névnek (*Esztár—Starinus*) rokon hangzásán kívül egyáltalában semmi más oka nem volt. (*Sinay, Nic.: Praelectiones Publicae in Historiam Ecclesiasticam Saec. XVI.* Kézirat a M. Nemz. Muzeum könyvtárában). — Az ő puszta gyanítását *Budai Ézsaiás (Magyarország Historiája.* 3-ik kiadás. Pest, 1833. II. k. 101. l.) és *Tóth Ferencz (A magyar- és erdélyországi prot. Ekkleziák historiája.* I (egyetlen) darab. Komárom, 1808. 31 l.) minden habozás nélkül tény gyanánt fogadják el. — Első, ki Sztáran (Somogy megyében) kereste költőnk bölesőjét, Gyöngyössi Bénéjámín volt. (*Sztárai Mihály baranyai reformator Apologiája. Tud. Gyűjt.* 1830. évf. V. köt. 55. l.)

²⁾ *Notitia Hist. Cottus Zempleniensis.* Budae. 1804. pag. 59.

a források hiányos ismerete miatt költőnk sárospataki működését kétségbe vonja, a somogyi Sztárán keresi bölcsőjét.

A zempléni Sztárayak családfája, amint azt eddigi adataink alapján össze lehet állítani, csakugyan igazat ad Toldynak; mert bár a Mihály név a családban e korban is többszörösen előfordul, mégis meg kell vallanunk, hogy ezek közül egyik sem jelölheti költőnket.

Ezen egyetlen negatív bizonyítékon kívül azonban semmit sem hozhatunk fel Toldy állítása mellett; mert az okok, melyeket ő említ, épen olyan súlylyal bizonyítanak Szirmay mellett is, a ki egyébiránt nem maga találta ki Sztárai zempléni származását, hanem Csécsi Miklós, volt sárospataki tanárnak egyik kézirati munkájából vette.¹⁾ — Költőnk ifjúkori nevelkedése s pályájának első évei pedig kétségtelenné teszik zempléni születését. Mert megengedve, hogy a somogyi Sztárán született, hol keressük az utat, mely őt innen még talán gyermekeibeiben, az ország másik szélére, a ferenczrendiek sárospataki klastromába vezette?

Költőnk zempléni származásában tehát csakugyan igaza van Szirmaynak. De vajon nem állít-e kellenél is többet, midőn őt a ma is élő hasonnevű grófi család tagjának vallja, — megállapítani nem lehet. Sem irott bizonyíték, sem más adat nem szól e rokonság mellett. A családfa néma tagadása ellene bizonyít ugyan, de korántsem elengedő arra, hogy ennek alapján e kérdést eldönthetnők. Én részemről nem tartom lehetetlennek a rokonságot s a családfa ellenmondására nagyon könnyen találok magyarázatot.

Költőnk bizonyára kora ifjúságában, talán még gyermekeibeiben kilépett a családi körből. Egyházi pályára szánta magát s a ferenczrendiek sárospataki klastromába lépett, mi által aztán megszűnt számottevő tagja lenni a családnak. Ha már az egyházi pálya is ennyire elválasztotta a családi körtől, — prot. hitre térése meg egyenesen kizárta belőle örökre. Vérszerinti rokonai, kik hivek maradtak az ősi hithez, kétségkívül lelki fölháborodással vehették tudomásul s soha meg nem bocsáthatták neki e lépést, mely felfogásuk szerint kárhozatos hitehagyás, Istentől bűnös elszakadás volt, kivált épen papi személy részéről. Ez adhatná magyarázatát annak, miért nem tud költőnk a Sztárayak családfája semmit.

¹⁾ E kézirat Zemplénmegye levéltárában őriztetik. Hivatkozik reá Szombathi János is: *Historiae scholae seu collegii ref. Sárospatakiensis. (Magy. prot. Egyháztörténelmi Emlékek.)* Sárospatak. 1860. pag. 11.

Születése idejét megállapítani még nehezebb. Adataink ez iránt épen semmi felvilágosítást sem nyújtanak. Gyöngyössi Bénéjámint számítása 1496-ra üt,¹⁾ Toldy pedig általánosságban a XVI. század elejére teszi. Költőnk életének későbbi mozzanataiból következőtve, minden valószínűség szerint szintén a XVI. század első éveire jutunk; s részletesebb adatok hiányában, be kell érünk ez általános meghatározással.

Gyermekkoráról, neveltetéséről s tanuló pályája kezdetéről semmit sem szólhatunk: forrásaink e tárgyat egészen mellőzik. Valószínű, hogy gyermekéveiben bekerült a ferenczrendiek sárospataki iskolájába s itt végezte tanulmányait. Minő lehetett a képzés, melyet e helyen nyert, csak gyanítani lehet; bizonyára sem jobb, sem rosszabb nem, mint a minőt hazánk többi ilyenmű tanintézetei nyújthattak. Egyébiránt úgy látszik, hogy Sztárai szellemi fejlődésére a hazai iskolázásnál jelentékenyebb befolyást gyakorolt a külföldi.

Skaricza Máté, szintén prot. prédikátor s XVI. századbeli író, az egyetlen tanu, a ki költőnkéről följegyezte, hogy *Paduában* tanult.²⁾

A paduai egyetem anyakönyve — legalább tudtommal — ez ideig kiadva nem lévén, Skaricza ezen adatának hitelességéről közvetlenül meg nem győződhetünk; de mégis megbizhatunk benne, mert föltehető, hogy Skaricza, ki akkor tájban tanult Tolmán, mikor Sztárai ott mint prédikátor működött, azonfelül szintén megfordult a paduai egyetemen is, költőnk élete folyását — legalább fő mozzanataiban — igen jól ismerte. Ez okból valóban sajnálnunk kell, hogy csupán egy pár adatot jegyzett fel róla mellékesen.³⁾

¹⁾ I. h. 76. l. E számítás kissé erőltetett. Gyöngyössi csak hogy kimentse költőnket az unitarismus vádjából, melylyel Jankowich illetve (*A magy. unit. egyházról. Tud. Gyűjt.* 1829. évf. VI. köt. 42. l.) születését s ifjúkori tanulmányait minél korábbi évekre, az unitarismus keletkezését jóval megelőzőtt korszakba iparkodik visszatalni. E törekvésből származnak többi téves állításai is.

²⁾ *Skaricza Máté: Vita Stephani Szegedini.* Lásd ennek: «*Theologiae sincerae loci communes*» (Basileae. 1585.) című munkája elő.

³⁾ *Florimond de Remond* állítását, mely szerint Sztárai Melanchthonnak volt tanítványa és hazatérte után a Kárpátok tövében telepedett le, hová Wittenbergből vagy Nürnbergből német prot. papokat hívott be, (*Historia der Ketzereien.* Grosz-Glogau, 1676. 546 S.) egészen mellőzhet-

A paduai egyetem a XV. század folyamán olasz földön első rangu tanintézet volt s hírnévben mindjárt a bolognai után következett. Tanszékein a kor leghíresebb tudósai fordultak meg, kik az akkori szokás szerint ez intézetben sem maradtak ugyan hosszabb ideig, de a városi tanácsnak s a püspöknek volt rá gondja, hogy ismét valamely nagyhírű tudós foglalja el a megürült tanszéket. Minthogy pedig a tudomány-szomjazó ifjuság mindig a leghíresebb tudósok előadásait kereste föl, a páduai egyetem általában véve igen népes volt: a művelt Európának majdnem minden nemzetéből voltak látogatói; — nem hiányoztak a magyarok, csehek, lengyelek sem.

A tanítás itt is olyan volt, minő a középkori egyetemeken általában. Nem tudományt, hanem csak könyveket tanítottak, melyeket örök érvényű kanonokul tekintettek; s ki ezeket betanulta, közfelfogás szerint eleget tanult, borostyánkoszorút és doctori czímet nyert. ¹⁾

Minő tanulmányokkal foglalkozott itt a mi Sztáraink, — csak sejteni lehet. A theologiai collegiumnak lévén tagja, a szentatyák iratai, a metaphysica és moralis philosophia voltak tanulmányainak fő tárgyai. Nincs ugyan rá adatunk, de komoly törekvéseit s alapos tudományos készültségét ismerve föltehetjük, hogy megszerezte a szokásos iskolai czímeket is.

Egyetemi tanulmányainak, vagy helyesebben olaszországi tartózkodásának hatását inkább csak költői munkássága tünteti fel. Kétségtelen ugyanis, hogy finom hallérzéke, melynek nyilvánulásaival énekeinek minden sorában találkozunk, az olasz zene és költészet hatása alatt fejlődött; s a zenében való jártassága, mely őt képessé tette eredeti énekdallamok szerzésére, s az a szép éneklés, melylyel — mint látni fogjuk, — messze földről magához csalogatta a népet, egyenesen olaszországi tartózkodásának gyümölcse, az olasz zene és olasz dalok tanulmányozásának eredménye.

Egyetemen töltött éveinek számát szintén nem tudjuk. A tanulmányozás külföldről jövő ifjak számára, kik, mint napjainkban is szokás, a hazai tanfolyam befejezése után mentek külföldi

jük, mert nemcsak semmi bizonyítékát nem találjuk, hanem minden jel ellene szól.

¹⁾ *Facciolati, Jac. De gymn. Patavino Syntagmata XII, Patavii, 1752. p. 52, 100 etc.*

egyetemekre, — teljességgel nem levén szabályozva, ifjaink saját tetszésök szerint szabták meg egyetemi tanulmányaik időtartamát, úgy, hogy némelyek csupán egy, mások ellenben 3—4, sőt 5 évet fordítottak e célra.

Sztárainról Páduából hazatérte után is csak töredékes adatok szólanak; az időközt, mely tanulmányai bevégzése s nyilvános reformátori fellépése közt esik, nagyon keves világitásban látjuk.

Forrásaink egybevágó adatai alapján annyit tény gyanánt fogadhatunk el, hogy visszatért szülőföldre s a mohácsi vész ideje táján Palóczi Antalnak, Sárospatak urának udvari papja volt. E minőségben el is kísérte urát a tolnai táborba; így tehát részt vett a mohácsi csatában is s bizonyára nemcsak buzgó imáival, hanem személyes vitézkedésével is lelkesítette társait, mint oly sokan az egyházi rendből. A végzetes csata ő reá kettős gyászt hozott: ura, az agg Palóczi Antal is a csataterén maradt. ¹⁾

A nagy nemzeti catastropha után ismét visszatért költőnk Sárospatakra, mely most részint némi homályos jogcímen, részint az erőhatalom jogánál fogva az ifjú Perényi Péternek, néhai Perényi Imre nádor fiának kezére szállott. Költőnk az új birtokos mellett is megtartotta előbbi tisztét; itt élt még sok-sok éven át s itt találta a reformatio áramlata is, mi egyszerre más fordulatot adott pályájának.

Érdekes volna tudni, micsoda véletlen szellőcske volt az, mely a gerjedező láng egy kis szikráját elröpíté a hatalmas Perényi Péter udvaráig. Skaricza, ki Sztárainak Perényihez való viszonyát nem említi, csak annyit tud e tárgyban, hogy költőnk Luther irataiból s mások buzgólkodása folytán ismerkedett meg a reformatio tanaival. — Valószínűleg a felvidéki német kereskedők által jutott Luther műveikhez s talán a Perényi udvarában megforduló idegenek nyújtottak új meg új tápot fogékony lelkének.

Bármint legyen is a dolog, annyi bizonyos, hogy míg hazánk többi reformatorai alig egy-két kivétellel mindnyájan külföldi egyetemeken, az elsők épen Luther és Melanchthon előszóbeli előadásaiából szívják magokba az új eszméket, addig Sztárai itthon, pataki magányában gyulad lángra a reformatio szikrájától s magára hagyva, csupán lelke ösztönét követve készül a reformátori pályára.

¹⁾ Szombathi: i. m. 16. l.

S épen ez az, a mi az ő érdemeit fokozza. Ha a derék Dévai Biró Mátyást buzgaloméért kortársai «*magyar Luther*» névvel tüntették ki, mit az utókor ítélete egyhangulag jóvá hagyott, — a mi Sztáraink, kinél nagyobb buzgalmat nem fejtett ki s nagyobb eredményeket nem mutat fel reformatoraink közül senki, bizonyára szintén megérdemli, hogy neve a jobbak között említették.

Az időpontot, melyre Sztárainak az új hittel való megismerkedése esik, bajos volna pontosan meghatározni. Forrásaink kivétel nélkül a legelső reformátorok közt említik. Szirmay Antal a Patakon élő hagyomány alapján elég körülményesen elmondja Sztárai áttérését és házasságát s idézi a szinte közmondásossá vált szavakat, melyekkel társát, Kopácsi Istvánt is az áttérésre ösztökelte; ¹⁾ — de évszámot ő sem tud. Egyébiránt e tényt nem is lehet pontosan évhez kötni, mert nem pillanat műve, hanem lassu átalakulás eredménye. Gondolhatjuk, hogy ha minden forrás keze ügyében esett is, áttérése nem volt elhamarkodott. Későbbi pályája folyamán oly szilárdságot, oly rendkívüli buzgalmat tanusít a hitben, a minő csak mélyreható tanulmányozás s ezen alapuló rendíthetlen meggyőződés gyümölcse lehet.

Bizonyára nem rohant vakon, elkábulva az új eszmék varázsától, hanem fontolgatva, a régi és új egyház tanait összehasonlítva, bírálgatva, minden kis érvet latra vetve haladt az új tanok elsajátításában. Nem kevés idő kellett arra, míg lelkében a régi és új elvek harcza lefolyt, míg az ő hit romjain fölépült az új s mig a homályos sejtelem teljes bizonyossággá, az első benyomás szilárd meggyőződéssé, élő hitté s az öntudatlan ösztön egész életén át lelkének egyedüli mozgató erejévé nőtte ki magát.

E nagy forradalom, mely költőnk lelki világában kitört, ugy látszik, már 1530-ban egyelőre lecsillapult. Ez időpontra teszik forrásaink Perényi Péter áttérését, a mi — legalább részben — költőnk érdeme. ²⁾ A hatalmas és gazdag Perényi Péter áttérése méltó kezdet Sztárai reformátori pályájához; s a sárospataki iskolá és templom felállítása, mire szintén Sztárai és Kopácsi ösztönözte a bőkezű patronust, méltó folytatása e kezdetnek. Valószínű, hogy költőnk nem csupán erkölcsi támogatásban részesítette az új iskolát,

¹⁾ «*Sequere Kopácsi.*» I. h.

²⁾ *Szombathí*: i. m. 13. l.

hanem Kopácsival megosztva a tanítást, kezdetben működött is benne; ¹⁾ de ez csak mellékes foglalkozás volt, tulajdonképeni tiszte ezután is az udvari papság maradt.

Ilyen pártfogó mellett, kinek környezete biztonságát, gazdagsága jólétet s nem közönséges műveltsége szellemi élvezetet nyújtott, bizonyára boldog napokat élt költőnk. Még ekkor nem fejt ki nagyobb mérvű munkásságot, csak Perényinek él s talán tanulmányainak, melyekben még aligha ért véget. Talán ez is egyik oka annak, hogy nyilvánosan még nem lép föl.

Meddig maradt Perényi udvarában, forrásaink nem említik. Bevárta-é, míg ura végkép megbukott s fogságba került, melyből csak a halál szabadította ki? — avagy már 1539-ben, midőn Dévai a pataki udvarba került, megvált-é tőle? — egyáltalában nem tudjuk. Sem távozásának, sem ott létének nincs jele. Hajlandó vagyok mégis azt hinni, hogy megmaradt uránál ennek elfogatásáig; s ez esetben találkoznia kellett Patakon Dévaival, ki már ekkor Calvin tanait vallotta; s talán épen tőle tanulta meg ezeket költőnk is, mert annyi világos, hogy 1543-ban, mikor nyilvánosan kezd reformálni Baranyában, már egészen Calvin hive volt s zsoltárai, melyek ez időben készültek, szintén ennek szellemében irattak.²⁾

Pártfogója gyászos bukását bizonyára mélyen fájlalta költőnk; nagy csapás ez rá nézve is; s nem szive háláján mult, hogy műveiben nem állított neki emléket. — De kérdés, vajon ha e catastropha be nem következik, nem áll-é be köztük is szakadás az eltérő vallásos nézetek miatt, mint ez Dévaival történt? Így Sztárai őszinte fájdalommal s mély hálával hagyta oda Patakot, új otthon, új működési tért keresendő.

Első pillanatra meglepő, hogy épen az ország másik sarkán, Baranya alsó szélén, Laskó nevű faluban találkozunk ismét vele; de az utat, melyen idejött, nem nehéz kinyomozni. Valpó, Siklósvár és környéke a mohácsi vész óta Perényi Péter birtokában volt, kiről többek közt azt is említi Sinay, hogy egyik birtokáról a másikra utazgatott, magával hordván családját s udvari papját is, kinek

¹⁾ U. a. 21. l.

²⁾ A lutheranus Bauhofer őt lutheranusnak tartja, épen olyan tévesen, mint Jankowich és Várfalvi Nagy János unitariusnak. E téves nézet azonban czáfólatot sem kíván. (Lásd Bauhofer alább idézendő művét.)

ilyen módon alkalma nyílt a reformatio tanait ut közben mindenütt hirdetni. ¹⁾

Ezt tudva, nagyon természetes, hogy költőnk Baranyát választotta, hol a viszonyokkal már meglehetősen ismerős lehetett s hol a reformatio még csak alig volt ismeretes; de a talaj kellőleg készen állott az új magvak befogadására s csak férfi kellett, ki valódi hivatással, törhetlen buzgalommal fogjon a nagy munkához. Sztárai vállalkozott a nehéz feladatra.

Ő ekkor — a mennyire gyanítani lehet, — már ötven év körül lehetett; de még férfiúi ereje teljében tűnik fel. Ekkor éri el a legmagasabb fokot munkásságának mindkét iránya. Calvin tanai már egészen megszilárdultak lelkében; az általa reformált egyházakat ezek értelmében szervezte s maga is hű maradt e hithez véglehetőleg. Azt az utolsó lépést, mely a calvinismusból a szentháromság megtagadása által az unitarismusra vezetett, ő nem tette meg csak gondolatban sem. Egész élete s hátrahagyott művei világosan mutatják ezt s Jankowich csak e csalhatatlan bizonyítékok ismerése nélkül tarthatta őt a magyar unitarismus egyik uttörő bajnokának. ²⁾

Mély hittel s férfias lelke teljes hevével fogott a nagy munkához, melyet aztán lankadatlan kitartással folytatott mindhaláláig. Reformatori munkásságára vonatkozó gyér adatainkat a legközvetlenebb forrásból, magának Sztárainak 1551 jun. 10-én kelt s Tuknai Miklós ³⁾ nevű barátjához Bécsbe küldött leveléből meritjük,

¹⁾ *Sinay*: i. m.

²⁾ I. h. Állítását Várfalvi Nagy János is elfogadja; de bevallja, hogy Sztárai később Calvin tanához áthajlott. (*Az unitariások énekes könyveiről. Keresztény Magvető* VI. köt. 106. l.).

³⁾ E férfiú kilétét kinyomoznom nem sikerült, mert ilyen név irodalmunk évkönyveiben nem fordul elő, *Horvát István* nagybecsű *«Eruditorem Lexicon»*-a sem tud róla semmit. (M. Nemz. Muzeum könyvtárában. Kézirat.) — A bécsi egyetem anyakönyvében az 1549. év alatt van beírva egy *Nicolaus Tholnensis*, de a következő években már nem találkozunk nevével. (*Frankl Vilmos: Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században* Budapest, 1873. 234 l.). Mindamellet is én Tolnai Miklóst egy és ugyanazon személynek vélem azzal, a kihez Sztárai egyetlen ránk maradt levelét intézte s azt hiszem, hogy Bullinger leveleinek kiadója rontotta el a Tolnai nevet, mint elrontotta a Fejértói Jánosét is (szerinte Reyertthoy). (*Miscellanea Tigurina*. II. Theil. II. Ausgabe. Zürich, 1723. 200—201 l.) — Ugyanezen Tolnai Miklós *Lampe* (helyesebben *Ember Pál*) szerint 1588-ban

mely mint költőknek egyetlen ránk maradt levele s mint életrajzi adalék, egyaránt elég fontos arra, hogy belőle az ide vágó részeket fordításban közöljem.

«Kedves Miklós, megkaptam leveledet, a melyben kérsz, hogy Isten igéjének gyarapodása és gyümölcsözése felől tudósítással szolgálnék nemcsak neked, hanem Bécsben és Bécsen tul élő testvéreinknek is s részletetnélek benneteket is a közös örömben. Bizony nem férne levélbe, ha részletekbe akarnék bocsátkozni; azért csak a legfőbb pontokat fogom érinteni. Hét éve mult már, hogy én Isten akaratából a török uralma alatt álló Alsó Baranyában — mint első és egyedüli — Laskó városában, mely egy magyar mérföldre esik Eszéktől, az Ur igéjét hirdetni kezdtem és már innen és tul a Dunán és Dráván, a többi testvérekkel — — — s a szentlélek segélyével 120 egyházat építettem, a melyek közül mindenikben egy értelem szerint hirdettetik és vétetik az Ur igéje, és pedig oly nagy tisztasággal, hogy sokan állítják, miszerint jobban szervezett egyházakat azoknál sem láttak, a kiknél az Ur igéje ide s tova 30 év óta hirdettetik. Semmi dicsőséget nem kívánunk magunknak e részben, hanem az egészet Isten hatalmának tulajdonítjuk. — — — Hosszu lenne elbeszélni kedves Miklós, micsoda összeütközéseink voltak e hét év alatt az Ur igéjének hirdetésében a pápa embereivel. Elég legyen csak annyit írni, hogy mindenütt legyőztük s mint farkasokat a Krisztus aklától messze elűztük őket: némelyeket a Tisza, másokat pedig a Száva folyón túl menni kényszerítettünk, t. i. tul a sarmatakon és tul a Jeges Kaukazu-son, — a mint a költő mondja. Ez évben pünköst napján a Valpó és Vulkovár környékén tartott zsinat alkalmával két ütközetben legyőztük őket és közülök némelyek a félelem miatt kénytelenek voltak a teknő alá bujni, a melyen három asszony ült, innen ered a szlávok eme közmondása: Popge pod Coritom, pod Troyam senom. Isten veled!»

Kár, hogy ez érdekes levél nem bocsátkozik részletekbe, csak legfőbb vonásaiban ismerteti írójának reformátori munkásságát. De ránk nézve így is nagyon becses, mert rajta kívül nincs semmi, a mi Sztárai magán jellemére, egyéniségére vetne világot. Hogy

tolnai pap volt. (*Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhenum. 1728. pag. 669.*)

buzgó, vallásos kedély s hívő lélek volt, reformátori s írói működése egyaránt fényesen bizonyítja, de magán jelleméről csak ez egyetlen levele alapján alkothatunk némi képzetet. Egyenes, nemes lélek, komoly kedély, férfias jellem, melyben annyi az önérzet, mint az igazi szerénység, — ezen tulajdonságok alkotják költőnk egyéniségét, a mint az egyetlen levelében nyilatkozik. Ilyennek mutatja egész élete pályája is.

Az általánosságokhoz, melyek e levélben foglaltatnak, igen érdekes adalékokkal járul Pathai Sámuel, tolnai prédikátornak 1647. sept. 10-én kelt s Szilágyi Bénéjámin sárospataki tanárhoz intézett levele, mely szintén megérdemli, hogy idézzem belőle a Sztáraitra vonatkozó sorokat.

«A megváltás 1617. évében két álló esztendeig tanítói tisztelet viseltem a laskói iskolában. Még az időben éltek a régi öregek közül, kik szemtanúi, voltak a reformatio kezdetének, melyet Alsó-Baranyában és a Dráva folyó két partján, az innenső és tulsó részeken, úgy a magyarok, mint a szlávok közt Sztárai Mihály indított meg. Ő alig ismert határt az egyházak reformálásában (legalább ezek úgy mondták). Mikor hirdetni kezdte az evangeliumot a nyilvános gyülekezeteknek, előbb Dávid zoltárait, melyek közül a kiválóbbakat igen szép átdolgozásban hazai nyelvre tette át, a melyeket mainap is használunk az egyházakban, — nagy áhitattal és különös kellemmel énekelte a nép előtt. Énekeivel annyira felbuzdította a népet (mert azelőtt ilyesmit soha sem hallottak), hogy a nagy sokaság a közel eső helyekből mindenfelől hozzátódult s oly nagy számban, hogy alig lehetett hozzáférni. Minthogy pedig magas és egyszersmind csengő hanggal volt megáldva, mint zene-értő, oly szépen és oly kellemesen énekelt, hogy gyönyörű énekeitől egészen meg voltak igézve az emberek. Így az egész hegyaljai vidéken gyorsan elterjedt a hír, hogy új vallás keletkezett, melyet még az öregek sem hallottak soha; ezért seregestül tódult a nép a közel fekvő összes városokból és falukból Laskóra, mint valamely híres vásárra. Látván azért a derék hirnök, Sztárai, hogy a tanulatlan nép oktatására a kedvező alkalom elérkezett, hogy az igaz vallást és az evangeliomi igazság fényét nekik megmutassa, egy alkalmazta beszédeit, hogy azokban az igazságot minél világosabb bizonyítékokkal mutatta meg s a misének, bünbocsátó leveleknek és más szertartásoknak, mint emberi találmányoknak hiábavalóságát annyira bebizonyította, hogy csakhamar a r. cath.

frátereket, papokat és szerzeteseket elbocsátva, a pápától elszakadtak és az egyházat Sztárainak adták át.»¹⁾

E két levél adataihoz csak egy pár megjegyzést akarok csatolni.

A terület, melyre Sztárai reformatiori működése kiterjedt, 1543 óta török hódoltság volt ugyan, de ez oldalról a reformáció terjedése legkisebb akadályba sem ütközött: a török nem avatkozott a vallás dolgaiba; előtte cath. és prot. egyaránt hitetlen gyaur s adófizető rabszolga volt.

De — mint leveléből olvassuk, — annál több baja volt Sztárainak a cath. egyház papjaival, a *tar papok*-kal, kiket műveiben is oly gyakran emleget. A németországi divat, a cath. és prot. hittudósok nyilvános vitatkozása ekkor tájban kezdett nálunk lábra kapni s úgy látszik, Sztárai is ezeket érti a «*conflictus*»-ok alatt, melyek azonban igen sok esetben nemcsak szóviták voltak, hanem a kedélyek tulságos izgatottsága, a hívő lélek türelmetlensége s mindenek felett a közmondásos «*furor theologorum*» forrongása miatt valóságos fegyveres csetepatékká lettek.

A győzelmeket azonban, melyekkel az ilyen párbajok Sztárait nézve végződtek, nem róvhatjuk csupán az ő rovására. Az eszmék győzelme volt az minden egyes esetben; s a helyzet, a kor szelleme, a laicus közönség kedvező hangulata s titkos rokonszenve is nagyban elősegítette annyira, hogy minden ilyen mérkőzésnek szükségkép az új egyház diadalával kellett végződnie.

Az egyházak, melyeket megtérített, nagyrészen ugyanazok lehetnek, a melyeket Lampe²⁾ s utána Bod Péter³⁾ felsorol, a ki még a XVIII. században is 120-ra teszi a baranyai kálvinista egyházak számát.

Sztárai baranyai püspökségét adatokkal kimutatni — legalabb

¹⁾ *Lampe*: i. m. p. 661 et seqq. Érdekes még a következő részlet is. Az ó-egyház hívei leselkedni kezdtek költönk után, hogy elveszejtsék; mit ő megsejtván, hogy ellenségeit megtréfálja, egy ízben nyers tököt szúrt karóra kapuja mellé a kerítésen belül. Az ólálkodók ezt Sztárai kopasz fejének vélve, szörnyű dühvel leverték, s csak ekkor vették észre fel-süléseket.

²⁾ I. m. 676 et seqq.

³⁾ *Historia Eccl. Reform.* Kézirat a M. Nemz. Muzeum könyvtárában.

eddigelé — nem lehet; de nagyon természetes, hogy az általa reformált és szervezett egyházakban némi felsőbbséget gyakorolt. Sem Fejértói¹⁾, sem maga Sztárai nem említi ugyan a «Senior» címet, de ez legfőlebb csak annyit bizonyít, hogy ezt még akkor nem méltóságnak, hanem tisztnek, hivatalnak tekintették. Meglehet, hogy Sztárainál a szokásos cím hiányzott csupán, de a hatalom bizonyára megvolt s ha nem is választáson, de személyes érdemeiken alapult.

Sztárai tevékenységének kettős iránya szoros kapcsolatban van egymással. Tértői munkásságával egyszerre indul meg s vele lépést tart irói munkássága is.

Kétségtelen, hogy az általa szerzett zsolnárok reformátori munkássága első éveiben készültek s térítési munkájában hatalmas fegyverül szolgáltak. Ezekkel s egyházi tanításaival az egész isteni tisztületet magyar nyelvűvé tette; s fentebb olvastuk, mily nagy varázst gyakorolt ez a népre. Egyházi beszédei nem maradtak reánk s nem is tudunk rólok semmit. Ugy látszik, ő maga sem tartott sokat rólok, mert bizonyára nem irodalom számára, nem cicerói műgonddal s finom izléssel készült szónoki remek, hanem a célhoz, a hallgatóság szája izéhez s a körülményekhez alkalmazott oktató, fejtegető és buzdító beszédek voltak, melyek hihetőleg kellő mértékben megfeleltek a célnak, melyet költőnk velök elérni törekedett, de tisztán művészeti szempontból aligha helyezhetők egy sorba akár énekei, akár többi költeményeivel.

Azon kérdés kutatása: vajjon kiterjesztette-e költőnk az énekszerzést a szláv nyelvekre is? — nem tartozik a magyar irodalomtörténet feladatai közé. Lehetetlenség nincs a dologban, mert hogy a szláv nyelveket alaposan ismerte, mind felvidéki származása, mind a szlávok közt kifejtett térítői munkássága kétségtelenné teszi.

Az énekköltészettől az epikai s innen csakhamar drámai műnemre tért át, követve a fejlődés természetes menetét. Így írta 1546-ban *Eleázár historiájá-t*, 1549-ben *Acháb király-t*, 1550-ben pedig drámairodalmunk legrégibb emlékét, *A papok házassága* című drámáját.

Az időtartamot, meddig Baranyában működött, könnyű szer-

¹⁾ *Misc. Figur.* pag. 198.

rel meghatározhatjuk. Tuknai, helyesebben Tolnai Miklóshoz intézett levele 1551 jun. 10-én Laskón kelt; ekkor tehát még itt tartózkodott. Két év mulva pedig Tolnán találkozunk vele¹⁾, hova részben korábbi ismeretsége, részben talán egyik társának Eszéki (Zigerius) Imrének ajánlása alapján hívták meg.

Toldy a közbeeső két évre teszi Sztárai tanári működést a gyulai iskolában²⁾: ellenben Haan Lajos — nem tudom mi alapon — 1554-et említi.³⁾ Minthogy Haan Sztárainak ifjúkori tanulmányait illetőleg is tévedésben van s emez állítását sem támogatja semmivel, inkább csatlakozom Toldy véleményéhez, mint a mely Skaricza Máténak teljesen hitelt érdemlő adatain alapszik.⁴⁾

A tanári pályán, mint tudjuk nem először működik ez alkalommal; de valószínű, hogy nem kizárólag ezzel, hanem egy-uttal papi teendőkkel is foglalkozott.

Ez uton könnyen érthetjük azt is, mint került Szegedi Kis István, a ki ez időben szintén tanár volt a gyulai iskolában, Sztárai mellé Tolnára mintegy segédül s mint nyerte el 1554-ben a laskói prédikátorságot s vele együtt a baranyai superintendensi tisztelet.⁵⁾

De püspöki tisztelet viselt ugyanekkor maga Sztárai is, a tolnai kerületben. Ugy látszik, itt szintén huzamosb ideig tartózkodott, mert Athanasius-a (1557.) utolsó versszakában, sőt 1559-ben kiadott drámája címében is Tolnát (Altinium) mondja tartózkodása helyéül; s egyáltalában semmi jel nincs rá, hogy innen idő közben elköltözött volna. Már itt nem oly szembeszökő tevékenységet fejt ki, nagy eredményeket nem mutat fel; de azért gondolhatjuk, hogy a ki Baranyában oly rendkívüli buzgalmat tanusított, tétlen itt sem maradt. A reformatio még Tolna városában sem vergődött teljes diadalra; Skaricza és Pathai Sámuel⁶⁾ bizonyossága szerint a harc az ó és új egyház hívei közt még mindig folyt, s Sztárainak itt is sok és heves vitája volt a *tar papok*-kal,

¹⁾ Skaricza: i. h.

²⁾ I. h. 46 l.

³⁾ *Békésmegye hajdانا*. Pest. 1870. 67. és 74. ll.

⁴⁾ *Gyöngyössi B.* vélekedése, mely szerint itt nem a békésmegyei, hanem a Baranyában fekvő Gyulát kell érteni, — egyenesen azon törekvésből származik, hogy költőnkéről az unitarismus gyanújának árnyékát is elhárítsa. I. h. 88. l.

⁵⁾ Skaricza: i. h.

⁶⁾ I. h.

különösen pedig József baráttal; míg végre, hihetőleg még Sztárai prédikátorsága alatt, a catholicusok teljesen kiszorultak a városhól s a szép nagy templom a reformatusok kizárólagos birtokába ment át.

Ha azonban itt kifejtett munkássága még sem ért el oly magas fokot, minőnek baranyai működése alatt tanui voltunk, annak egyik oka lehetett betegeskedése is, a melyről ekkor készült *Athanasius*-ában emlékezik.

«Ezer ötszáz ötven és hét esztendőben,
Ez ének két részét a Duna mentében,
Egy nyomorúlt ember rendelé versekben,
Isten adja neki legyen egészségben,
Hogy munkálkodhassék a harmadik részében».

A harmadik részt még ez év folyamán megírja s ki is adja ugyan, de még folyvást betegeskedik s még mindig *nyomorúlt embernek* vallja magát. Úgy látszik, nem valami válságos bajban, hanem lassú, hosszantartó nyavalyában sinlődik, mely bár gátolja munkálkodásában, egészen tehetetlenné még sem teszi.

Lassankint kiépül s írói tevékenysége is megmarad az előbbi színvonalon. Mindjárt *Athanasius* után új tárgyakat is ragad meg. Egy új drámán dolgozik, mely a *Papok házasságá*-nak pendantja leendő s alig végzi ezt be, *Crammerus Thamás Érseknek históriáját* kezdi versekbe foglalni.

De ez időponton túl ismét homályba kezd veszni pályája. Még csak egy-egy pillanatra tűnik fel s egyszerre elvész szemeink elől minden nyom nélkül.

Ugy látszik, Tolnát 1559 végén odahagyta s Debreczenbe költözött. Debreczeni prédikátorsága emlékét — az év meghatározása nélkül — Ember Pál tartotta fenn ¹⁾ s állítása ellen eddigelé nem is támadt kétség. Szinte jól esik tudnunk, hogy a magyar reformatio e buzgó harczosa elvégre oly nagy kitüntetésben részesül, hogy meghívást nyer a fényes és gazdag debreczeni ref. egyház szószékére, hol Huszár Gál és Szegedi György voltak elődei s a nagy *Méliusz* volt előbb tisztvársa, nemsokára pedig közvetlen utóda. Az érdem jutalma, a reformatori buzgalom megkoszorúzása volt e kitüntetés; kétségkívül annak tekintette az egész magyar

¹⁾ I. m. pag. 627 & 628.

ref. egyház is. A buzgó térítő, ki oly híven küzdött a hitujítás ügye mellett mind az életben, mind az irodalomban, kétségkívül nagy hirnek s tekintélynek örvendett hitsorsosai között. Ennélfogva föltehető, hogy a debreczeni prédikátorsággal együtt a superintendensi tisztelet is viselte, bár Ember Pál hallgat róla.

Debreczenben kifejtett működéséről nincsenek adataink, de hogy munkás szelleme — legalább az irodalom terén — most sem szűnt meg munkálkodni, bizonyítja az, hogy Cranmer Tamásról irt epikai művét, — a mint erről szóló egyetlen adatunk mondja, — 1560-ban fejezte be.¹⁾ Eddigi adataink szerint ez költőnknek utolsó munkája s irodalmunkban eddigelé merőben ismeretlen. Annál örvendetesebb tehát, hogy kitűnő tudósunk, Szilády Áron — a mint magától értesültem — a British Museum egyetlen példányáról pontosan lemásoltatta s a «Régi magyar költők tára»-nak következő kötetében közre is fogja bocsátani.

Nincs kielégítő adatunk Sztárai debreczeni prédikátorságának tartamára sem; csupán annyit tudunk bizonyosan, hogy 1561 decz. 13-án egy Debreczenben kelt okmányt Méliusz Péter ir alá mint debreczeni püspök.²⁾

Mint hogy ez okmány hitelességéhez a gyanunak még csak árnyéka sem férhet, el kell hinnünk, hogy költőnk már ekkor nem volt debreczeni prédikátor és püspök. Fölmerül tehát a kérdés: vajjon meghalt-e e rövid időközben vagy csak más egyházba költözött át? Az előbbi föltevést költőnk gyanítható öregkori tolnai betegeskedése s nyomtalan eltünése nagyon megerősíti; Skaricza Máté tanuságtétele pedig, ki Szegedi életrajzában, melyet 1568-ban irt, költőnket *piae memoriae* jelzővel említi, — minden kétségen felülálló tény gyanánt tünteti fel. Természetes tehát, hogy róinknál e föltevés közhitté vált s mélyen meggyökerezett egész irodalmunkban. De mélyebben ereszkedve forrásaink vizsgálatába, találunk egy pár mellözött adatot is, melyek e közhitet egyenesen megtámadni látszanak.

A Nemz. Múzeum könyvtárában Tóth Ferencz, jelen század beli prot. egyháztörténelmi író kéziratái közt egy *Michael Starinus* aláírással ellátott levélre akadtam, mely Pápáról 1570. febr. 7-én

¹⁾ *List & Franke: Catalogue.* Nro 61. Leipzig, 1870. 92 l.

²⁾ E szavakkal: *Somogyi Péter pap, püspök.* Lásd: *Révész Imre: Méliusz Péter emlékezete.* Debreczen, 1873. 10. l.

Sopron város tanácsához intéztetett. A levél írója — pápai prédikátor — köszönetét küldi a soproniaknak azért, hogy őt hívták meg prédikátorul; s igéri, hogy bár az utak rossz volta miatt tüstént nem indulhat, rövid időn meglátogatja hű magyarjait s vagy maga fog köztök maradni vagy — beleegyezésökkel — más alkalmas egyént fog közéjük rendelni. ¹⁾

A kézirat egyszerű hitelesítetlen másolat s nincs rajta megnevezve a forrás sem, melyből vétetett. Ezért nem is merészeltem hitelt adni neki s figyelmen kívül akartam hagyni, annyival is inkább, mert maga e kéziratok gyűjtője is teljesen mellőzi; a *Pápai ref. szent Ekkklézsia historiája*-ban ²⁾ sem meri említeni. De

¹⁾ *Tóth Ferencz: Egyházi Tár.* IV. Darab. A levél merőben ismeretlen lévén, nem tartom feleslegesnek egész terjedelmében közölni.

Gratiam et Pacem a Domino Patre per Filium ejus unigenitum, coaeternum atque con substantialem, verum Deum atque hominem, Dominum nostrum Jesum Christum, mediatorem nostrum unicum.

Magnum Divini Amoris testimonium, ejusque vim atque efficaciam in vestris Pectoribus residere, Domini et Patres Honorandi, Fratres in Christo Charissimi, ex vestris facile cognovi litteris, qui primam atque praecipuam muneris vestri curam intelligentes, fraternaue charitate ardentis, populum Christianum vobis subjectum verbo Dei pascere, eidemque Sacramenta a Deo instituta per *veros Praedicatores* pure administrare curatis: atque in hoc ipso non solum inclytae nationis vestrae Germanicae, sed etiam dispersae nostrae *Nationis Hungaricae* curam habentes, ad illorum institutionem me indignum Domini nostri Jesu Christi servulum ex istis Confinibus Miserrimi Regnis nostri evocatis. Ego vero pro vestro erga Deum fratresque vestros amorem (*sic!*), etiam *in absentia Principis* nostri atque invitis omnibus hic me detinere volentibus, paratus essem statim vobis obtemperare et ad vos ascendere, vosque videre, nisi me itineris difficultas propter equos meos satis macilentos domi detineret.

Conabor tamen, quam primum fieri poterit, vestris votis satis facere, et vos atque Hungaros meos videre, quibus (si Deo visum fuerit) in annunciendo Dei verbo vel ego inserviam, vel alium aliquem idoneum cum voluntate vestra loco mei illis substituiam.

Christus Dominus vos cum vestra republica atque omnibus Christianis per totum Orbem dispersis in hoc Novo anno quam felicissime conservet. — Datum Papae, 7 Februarii Anno Domini 1570. Michael Starinus, Pastor et Concionator ibidem.

Ab extus: Amplissimo Senatui, Magistro Civium, Judici atque Juratis Civibus Civitatis Soproniensis, Dominis Patribus et Fratribus in Christo honorandis et Clarissimis.

²⁾ Komárom, 1808.

Bauhofernek névtelenül megjelent egyháztörténelme ¹⁾ ebbeli kétségemet végkép eloszlatta. Ő soproni származásu levén, felhasználta e művéhez szülővárosa levéltárának adatait is s itt egyebek közt eme levél eredeti példányát is megtalálta s reá művében hivatkozik is. ²⁾ Ő e szerint saját szemével látta s bizonyára kellő szakismerettel megvizsgálta ez okmányt; — adata tehát teljes hitelt érdemel. De ugyanő még egy lépéssel tovább is vezet bennünket.

Tudja nevezetesen azt is, hogy a levél írója e meghívást — nem tudni mi okból — nem fogadta el, tehát megmaradt a pápai egyház szolgálatában továbbra is. Azonban már 1574 elején, mikor a soproni parochia ismét megüresedett, mintha megbánta volna ez elhatározását, maga folyamodott e hivatalért, de — a mint a városi számadások egyik tétele mutatja, — talán mert az első meghívást nem fogadta el, a soproniak nem őt, hanem Beythe Istvánt, a későbbi superintendenst hívták meg. — Itt aztán megszakad minden nyom.

E hiteles adatok alapján még 14 évet kellene költőnk földi pályafutásához toldanunk, ha ugyan e pápai prédikátort a mi költőnkkel egy és ugyanazon személynek nyilatkoztatnók. De épen e kérdés az, melyre igennel válaszolni nem merek, mert nem hiszem, hogy az a Sztárai Mihály, ki a gyászos emlékű mohácsi csatában mint már iskolákat végzett s körülbelől 30 éves férfi vett részt, oly viszontagságos mult után is 1574-ben még folyton folyvást fáradhatatlan tevékenységben éljen; nem hiszem, hogy egy 80 év körül levő aggastyán, kinek vállaira csak magas életkora is ónsúlylyal nehezedik, aggkorát s ezzel járó gyöngeségeit feledve, kész legyen nyugalmas otthonából kimozdulva, idegen körbe, újonnan alakult egyházba s előbbi hivatalánál alacsonyabb tisztségre lépni át csak azért, hogy hí magyarjait az Ur igaz tudományával táplálja, holott épen ezt miveli Pápán is. — És a mi szintén sokat nyom, Skaricza idézett állítása e föltevésnek világosan ellentmond.

Ám higye Bauhofer, hogy a soproni levéltárban őrzött levél írója csakugyan a mi Sztáraink s ennek alapján hadd sorozza őt a a lutheranus egyház tagjai közé, — az elfogulatlan vizsgáló azon hitre fog térni, hogy ama levél írója nem maga a mi költőnk, hanem másik Sztárai Mihály, valószínűleg az ő fia.

¹⁾ *Geschichte der evang. Kirche in Ungarn.* Berlin, 1854.

²⁾ U. a. 119 l.

Szirmay Antal előadásából tudjuk, hogy költőnk kilépvén a szerzetesi rendből, Luther példájára szintén megnősült, nőül vevén Bánóczy Istvánnak csinos külsejű özvegyét.¹⁾ E házasságnak gyümölcse lehetett az a Sztárai Mihály, kit hitbuzgó atyja szintén papi pályára nevelt s kit aztán — bizonyára részben atyja érdemei után, talán Huszár Gál ajánlására, — a pápai egyház hívott meg prédikátorául; s ennek kezétől származhatott a kérdéses levél.

Maga az idősb Sztárai már debreczeni prédikátorsága idejében elvénuült, elerőtlenedett. De a hitujítás harcza még nem ért véget. Az újabb generatio, mely már egészen az újkor szülötte volt, öröksegül vette át e harczt az apáktól s folytatta fokozott erővel, szívós kitartással. Csuda-é tehát, ha e forrongásban az egyes elvész? Mihelyt kidől a küzdők sorából, elenyészik minden nyoma; a fegyvereket, melyek lehanyatló kezéből kihullottak, más friss erejű karok ragadják fel s a hézagot, melyet kidőlte okoz, már a következő pillanatban befolyja az emberáradat. Az egyén elvész, csak tetteinek emléke marad fenn.

Ez volt sorsa Sztárainak is. Míg munkál, küzd és diadalmaszkodik, teljes világításban látjuk nemes alakját; mihelyt visszavonul, leszorul a cselekvés teréről, lassankint feledésbe merül, élő halottá válik, mintegy bizonyosságául annak, hogy csak addig élünk, a meddig munkálkodni meg nem szününk.

¹⁾ I. m. Pag. 59. V. ö. *Szombathi*: i. m. pag. 12.

II.

Sztárainak mint egész élete, úgy írói pályája is elválhatatlanul össze van forrva a magyar reformatió történetével. Mint író, mint költőt ugyanazon eszmék lelkesítették, melyeknek a szószéken is buzgó hirdetője s mindhalálig fáradhatatlan harczosa volt; írói munkássága nem egyéb, mint a reformatió elveinek terjesztése az irodalomban s az irodalom által; és a hatás, melyet a közönségre gyakorolt, más tényezőkkel egyesülve, a kezdődő magyar nemzeti irodalom fejlesztését és a protestantismus megszilárdítását eredményezte.

Igen nagy azoknak száma, kik nálunk e korban vele egy irányban működtek. Mindnyájan a hitújítás bajnokai s az irodalom, melyet teremtetek, egyenesen a reformatió szülötté. Írói szellemök nagyrészt a vallásos buzgalomból táplálkozván, minden alkotásukon protestans szín tündököl, minden sorukból a protestantismus szelleme tör ki. Még ha akarják vala is, semmi módon sem tudják megakadályozni, hogy vallásos érzelmeik, hit- és erkölcstani nézeteik be ne szívárognak műveikbe. De nem is volt szándékuk ezt megakadályozni, mert hiszen ők mint írók is a hitújítás szolgálatában állottak s írói munkásságuk csak egyik eszköze volt az új vallásos eszmék terjesztésének. S erről nem feledkeztek meg soha; bármely műnemben vagy fajban dolgoztak is, kettős céljokat, a tisztán művészetit és főleg a vallási, mondhatnók reformatori czélt szem elől nem tévesztették soha.

E vallásos irány adja magyarázatát annak, miért foglal nálók a vallásos, dogmaticus elem oly nagy tért s miért van az, hogy saját hit- és erkölcstani elveiket, sőt felekezeti vitáikat is bevitték a költészetbe, annyira, hogy egyik-másik «költői» munkájok nem egyéb, mint valamely száraz vallásos igazságnak, dogmának még szárazabb fejtegetése.

De munkásságukat kevésre becsülni még sem szabad: irodalmunk és költészetünk egyaránt sokat köszön nekik minden fogyatkozásaik mellett is. Már maga fáradhatatlan munkásságuk, önzetlen lelkesedésök is kiváló tiszteletet érdemel; s még nagyobb

elismerés illeti őket tisztán irodalomtörténeti szempontból. Hogy irodalmunk a barátok szűk czellájából kilépett, az étellel szoros kapcsolatba jött s előhírnöke és terjesztője lett az új eszméknek, melyek más irányt adtak az emberiség történelmének; hogy keletkezett irodalom, mely a szellemi világ örök törvényei szerint ellenkezést, küzdést s ez által életet, haladást szült, — mindezt nagyrészt az egyszerű prot. papok és iskolamesterek eszközölték s ezen érdemek bőven elegendő arra, hogy alkotásaikat több figyelemre méltassuk, mint a mennyit tisztán művészeti szempontból érdemelnének.

E költők sorában Sztárait nemcsak idő, de érdem szerint is az első helyek egyike illeti meg. Nem lehet ugyan mondani, hogy messze kimagaslók társai közül, mert költői tehetségben alig haladja meg a középszerűeket s magasabban járó gondolatokat, mély érzelmeket vagy a közönségestől elütő felfogást sem találunk nála; de érdeme az, hogy az első úttörők közt volt, példájával nagy mértékben hatott társaira, s buzgalomban, tevékenységben felülmulta mindnyájokat. Azon vonások, melyek XVI. századbeli énekköltészetünket jellemzik, nagyrészt Sztáraitra vihetők vissza; kik reformátor-társai közül szintén működtek az énekköltészet terén, igen sokban az ő nyomdokain indultak el. Vannak a későbbiek közt, kik őt egyben-másban túlhaladták; de viszont Sztárai énekeiben is van valami, a miben nem versenyezhet vele egyik társa sem: s ez a dallamosság. De páratlanul áll költőnk sokoldalúság tekintetében is: az egész századon keresztül ő az egyetlen, ki a költészetnek mindhárom nemében munkálkodott s az ének- és drámaköltészet terén épen a legelső volt.

Vizsgáljuk munkásságát költészeti nemek szerint.

Adatainkból, melyek reformatori fellépéséről szólanak, világosan látjuk, hogy legelső költői kísérletei a lyrai költészet körébe esnek: legelsőben vallásos énekek szerzésével s Szent Dávid zsoltárainak átdolgozásával próbálkozott meg; azután tért át az elbeszélő és drámai költészetre.

A XVI. század vallásos lyrája kizárólag prot. kezekben volt. Az új egyháznak, mihelyt megalakult, énekekre levén szüksége, buzgó reformatoraink igyekeztek e hiányt pótolni. Így indult meg az énekköltés, mely egy századon keresztül foglalkoztatá a kiválóbb szellemeket s a társadalom minden osztályában, sőt a nőnemben is talált művelőkre, jeléül annak, hogy az énekszerzők mélyen

érezett hiányt iparkodtak pótolni. Természetes, hogy nem mindnyájan egyugyanazon forrásból merítettek. Egyik a régi latin himnuszokat fordította le, alkalmazva természetesen az új hit elveihez; másik Luther énekeit ültette át; ez eredeti kísérletekkel lépett föl, amaz Szent Dávid zsoltáraihoz készített paraphrasisokat. De bármelyik forrásból merítettek is, az idegen tartalmat annyira áthasonították, hogy énekeik — mint egyazon iskola termékei — azonos jellemvonásokat tüntetnek fel.

Mindnyájoknál uralkodó az a kissé árnyalt szín, az a komoly, majdnem komor hang, mely természetesen foly dogmáikból s mely mellett a kedély néha hidegen marad. Mindnyájan az ó-szövetség költőjét, Szent Dávidot igyekeznek utánozni, kinek fölfogása és hangulata sok tekintetben megegyezett az övékkel s kinek zsoltáiraiban nemcsak a vallásos érzelem, hanem a hazafias keserv is megtalálta a maga hangját.

Mint középkori himnuszainkban, úgy prot. énekszerzőinknél is a vallásos érzés honfíui fájdalommal összeolvadva jelen meg; s néha meg-megcsendül énekeikben Jeremiás keserve is. Nemcsak a hitelenséget, a régi rosszban való megrögzöttséget, hanem egyszerűs mind a nemzet sülyedését, az ország feldarabolását is siratják s ezt amazzal kapcsolatba hozzák. A törököket Isten ostorának s a sok súlyos csapást a hitelenség, az igaz hittől való vonakodás büntetésének tartják s esdve, kérve, sőt Mózes átkával fenyegetve igyekeznek a nemzetet a vallásos és politikai egység útjára téríteni.

Ez XVI. századbéli lyránk hangja egészben véve. Szigorú felekezeti szellem nyilatkozik benne; de őszinte hazafias érzés s mély vallásos hit párosul vele.

E lyrának egyik legkiválóbb képviselője éppen a mi Sztáraink. Énekei prot. lyránk legelső termékei közé tartoznak s oly kedveltségben részesültek, hogy másfél századon keresztül folytonos használatban voltak, Szenczi Molnár Albert zsoltárai mellett is. Számuk — tudtommal — 21-re rúg; egytől-egyig közönséges templomi használatra rendelt énekek; legnagyobb részt Szent Dávid zsoltárainak paraphrasisai.¹⁾

¹⁾ Ezen énekek a jelen század elejéig (1806.) folytonosan közhasználatban levén, bármely ref. énekgyűjteményben megtalálhatók. Én *Bornemisza Peter* énekes könyvét (Detrekő vára. 1582.), *Gönczy György* zsoltárait (Várad 1654.) és az 1675-ki *lőcsei* gyűjteményt használtam, figyelembe véve Bod Péter [Magyar Athénás. (Szeben). 1766. 283. l.] és Ember Pál

Sztárai énekeiben a vallásos elem a túlnyomó. Isten dicsőítése, iránta való mély hála s irgalmában való végtelen bizalom, — ezek azon húrok, melyeken költőnk játszik. Hazafias fájdalom a zenekekben csupán egyszor tör ki :

Hatalmaddal tarts meg minket, Úr Isten,
Őrizz meg e kegyetlen nemzet ellen ;
Hogy örökké kik lészünk igaz hitben,
Megmaradjunk a te ismérétedben.

A hitetlen és kegyetlen pogányok
Mi környülünk járnak, mint oroszlánok,

[i. m. p. 736—744.] ide vonatkozó adatait is. — Ezek alapján közlöm Sztárai énekeinek jegyzékét.

Eredetiek :

1. Adventi ének. («*Mi atyánk atya Isten*») Göncey é. k. 154. l.
2. Karácsoni. («*Minden embereknek mi örömet mondunk.*») Lőcsei é. k. 79. l.
3. Karácsoni. («*Semmiből teremté az Ur Isten az embert.*») Lőcsei é. k. 206 l. Teljesebben az akadémiai könyvtár egyik kéziratban levő énekesgyűjteményében 347 l.
4. A poenitentiáról és hitről. («*Mennyi sokat szól az Isten embernek.*») Bornemisza é. k. 45 lev.
5. Hálaadó. («*Hálaadásunkban rólad emlékezzünk, kegyelmes Istenünk.*») U. o. 60. l.

Zsoltárok :

1. «*Megnyomorodván ellenségítől sz. Dávid prophéta.*» X. zsolt.
2. «*Szabadíts meg és tarts meg Uram Isten.*» XII. zsolt.
3. «*Sokan vagynak most olyatén emberek.*» XV. zsolt.
4. «*Szent Dávid Prophéta éneklő könyvének huszonharmad részében.*» XXIII. zsolt.
5. «*Mikor Dávid vala keserűségben.*» XXVI. zs.
6. «*Mostan hozzád felkiáltok, felséges Ur Isten.*» XXVIII. zs.
7. «*Szent Dávid Prophéta az Istennek nagy hatalmát látván.*» XXIX. zs.
8. «*Sok emberek vagynak e széles világon.*» XXXII. zs.
9. «*Mindenkoron áldom az én Uramat.*» XXXIV. zs.
10. «*Sok nyilván való bizonyosságokkal.*» XXXVI. zs.
11. «*Megnyomorult szegény keresztyén ember.*» XXXVII. zs.
12. «*Meghallgassad az én imádságomat.*» LXIV. zs.
13. «*Sok jótéményén nagyon csudálkozván.*» LXV. zs.
14. «*Sok inségünkben hozzád kiáltunk, felséges Ur Isten.*» LXXIV. zs.
15. «*Mely igen jó az Ur Istent dicsérni.*» XCII. zs.
16. «*Mikor Szent Dávid kegyetleneknek gonosságát látá.*» XCIV. zs.

Az egyházi fejedelmek gonoszok,
Azért győznek a hitetlen pogányok. (XII. zsolt.)

Egyéb esetekben ha szól is saját kora viszonyairól, legfőlebb a hitetlenségért rója meg kortársait; pl. a XV. zsoltár elején:

Sokan vagynak most olyatén emberek,
Kik azt vélik, hogy ők jó keresztyének,
Noha feslett és nem jámbor életek;
Sőt mindenben Krisztussal ellenkeznek.

vagy a XXXII.-ben:

Sok emberek vagynak e széles világon, kik tévelygésben vagynak,
Az Ur Isten előtt az ő érdemökben igazulni akarnak:
Mert az idvességről és a boldogságról lám ők semmit nem tudnak,
Evangeliumnak azért helyt nem adnak, sőt ellene állanak.

Ezek egyszersmind aránylag a legpolemikusabb helyek összes énekeiben. Úgy látszik, költőnk magasabb szempontból fogta fel énekszerzői feladatát, mintsem a polemizáló színvonalra le akart volna szállani. Megmarad bizonyos emelkedett, méltóságos hangulatban; a felekezeti szenvedély egy percze sem ragadja el. Vallásos türelmetlenségnek nyoma sincs énekeiben. De annál gyakrabban közbeszövi felekezete dogmáit, a nélkül azonban, hogy ezek egészen elnyomnák a lyrai elemet.

Énekeinek túlnyomó része — mint emlitém — Szent Dávid zsoltárai után készült s csupán öt eredeti van köztök. Ezen eredeti darabok nem nagy költői tehetségre vallanak ugyan; de néha elég szépen, elég bensőséggel fejezik ki a szív áradzó érzelmeit s jól eltalálják az őszinte vallásos hit és bizalom hangját. Ilyen mindenekelőtt *Adventi éneke*; ¹⁾ egyszerű, könnyed menetű rövid kis ének, mely bár nem emelkedik ódai magaslatra, bizonyos kellem nem vitatható el tőle. Gondolatai egyszerűek, világosak, belső formája bevégezett egészet mutat; nyelve folyékony s versalakja épen hozzáillő: rövid, erős rhythmusú sorok, melyek igen élénkítik a gondolatok menetét s hangulatot tudnak kelteni.

Forma tekintetében nem, — de tartalomra közel áll ehhez *hálaadó éneke*,²⁾ mely ép gondolatai, tiszta lyrai formája s nemes

¹⁾ Gönczi György zsoltára. N. Várad. 1654. 154 l.

²⁾ *Bornemisza*. 60. l.

egyszerűsége által tűnik ki. Kevésbé sikerült a *poenitentiáról és hitről* írt éneke, mely sem tartalom, sem alak tekintetében nem versenyezhet az előbbiekkal. Versformája jól van ugyan választva, de *rhythmusa* többhelyt megromlik; tartalma sem költői, inkább csak versekben szedett vallásos elmélkedés. Még kevesebb jót találunk *vizkeresztí énekében*.

A zsoltárok átdolgozásában költőnk általában több szerencsével járt el. Zsoltárai (számszerint 16) a mint egyiknél-másiknál a föléje írt latin kezdősor is mutatja, latin átdolgozás után készültek. Zsoltárai első versszakában — néha a második, sőt harmadikban is — futólagosan vázolni igyekszik az ó-szövetségi költő lelki állapotát, hangulatát, melyből az illető zsoltár fakadt; végül, az utolsó versszakban pedig a zsoltár sorszámát mondja meg. Ez tisztán az ő találmánya, az ő *manière-je*; de csakhamar általános divattá lett nemcsak énekszerzőinknél, hanem — némi módosítással — *epicusainknál* is.

E szokást Sztárai — egy kivétellel — épen oly pontosan megtartja, mint azt, hogy a versejekbe nevét befoglalja, a mi azonban nem az ő találmánya, mert szokásban volt már előbb is.

Az átdolgozásban nagy szabadságot vesz magának. Mint összes zsoltárszerzőink, úgy ő sem ragaszkodik a latin szöveg betüihez; nem fordít, hanem *paraphrasisokat* készít. Nem tartalmat, hanem csupán eszmét, hangulatot merít az előtte levő szövegből; az érzelemhez, az eszméhez a ruhát, a szót saját szívéből veszi. Zsoltáraiban nem az ó-szövetség dalnoka, nem a zsidók koronás költője szól hozzánk, hanem a keresztyén hit egyik szolgálója, a prot. vallás egyik bajnoka s a megalázott Magyarország egyik gyermeke. S épen ezért szavait annál inkább megértették, vallásos felhevüléseit s hazafíui keservét annál mélyebben átéreztek nemcsak kortársai, hanem a következő nemzedékek is.

Az eredeti szöveg ilymértvű átöltöztetése, a zsidó zsoltárok átültetése a keresztyén világba szembeszökő *anachronismusokat* idézett elő. Néhol a zsidó vonatkozású helyeket a Krisztusra s a keresztyénségre vonatkoztatja; pl.

Az 5 szent Fiában szomorú lelkemet csak egyedül biztatja,
Méltatlanságomban az 6 szent Fiáért irgalmasságát nyújtja.

XXIII. zolt.

másszor a szent háromság magasztalásával végzi énekét; pl.

Légyen örök hála az atyának és az ő Fiának,
 És a vigasztaló és tápláló Szent Lélek Istennek
 Ki oltalmazója táplálója a keresztyéneknek.

XXIX. zsolt.

S általában anachronismus maga a felfogás, a szellem, mely határozottan Calvin tanaira vihető vissza. A kezdő és végső sorokban pedig — miként Révész megjegyzi ¹⁾ — néha valótlan dolgot állít, Sz. Dávidnak tulajdonítván olyan énekeket, melyeket ő teljességgel nem irhatott. De megrovás ezért nem illetheti költőnket. A kor összetévesztése s a történeti igazság mellőzése nem rontja meg az illusiót, sőt növeli ez énekek hatását; s különben is az ő korában ki gondolt volna e tekintetben anachronismusra?

Zsoltárai közt legsikerültebb a XXIII., mely érdem szerint mindjárt *adventi éneke* után következik. Az Isten iránti feltétlen bizalmat igen szép bibliai képekben s őszinte hangon fejezi ki. Ez ének egyszersmind érdekes illusztrációja annak, mily szabadon járt el költőnk a zsoltárok átdolgozásában. A XXIII. zsoltár Sz. Dávid szövege szerint csak hat versszakból áll; Szenczi Molnár Albert átdolgozásában még rövidebb; ellenben Sztárai tetemesen kibővíti s hosszúra nyújtja. Új eszméket, új fordulatokat nem találunk ugyan nála sem; de az érzelmeket részletesen rajzolja s hálája nyilatkozataiban áradozóvá lesz; úgyhogy az eredeti szöveg csak magva az ő átdolgozásának. Általában ő is szereti hosszúra nyújtani énekeit. Az a pongyola hosszadalmasság, mely e korbéli ének-szerzőinknek közös hibája s mely elhamarkodott munkájoknak természetes következménye, hibája Sztárainak is.

Meglepően tanuskodik erről a XXIII. zsoltár is. A XXVIII-ik e tekintetben nem eshetik kifogás alá s egészben véve szintén sikerültnek mondható. Alantabb áll ennél a XXXIV-ik: kifejezései nagyon színtelenek, gondolatai száraz prédikációba illők s pongyolán, közönséges beszélgető modorban vannak előadva és — a mi legfőbb hibája — ez is kelleténél sokkal hosszabb. E lomha terjengés legnagyobb fokát éri el a XXXVII. zsoltárban, mely 32 versszakon keresztül variálja ez alapeszmét:

A gonoszok Istentől megrontatnak,
 Az igazak pediglen megtartatnak.

¹⁾ *A magyarországi ref. egyház közönséges énekes könyvéről.* Debrecen. 1866. 20 l

Merő ellentéte ennek a LXXIV. zsoltár, melyben költőnk lehető velős rövidsége, eszméi tömörítésére törekszik, a mi szépen sikerül is. E zsoltár Sztárai énekszerzői methodusának másik jellemző vonásait tünteti fel: azt a merészséget, melyet az eredeti szöveg mellőzésében tanusít. Csupán az alaphangot, a hangulatot veszi át; a gondolatokat és érzelmeket egészen saját belvilágából meríti.

Többi zsoltárai a legutolsó vonásig hasonlítanak a felsoroltakhoz s közülök a rövidebbek általában sikerültebbek, a mennyiben több műgond, némi művészi törekvés a tiszta lyrai forma felé — észlelhető bennök.

Áttérve énekeinek — eredeti és átdolgozott darabjainak — formájára, be kell vallanunk, hogy a forma rendesen jobb a tartalomnál, úgy hogy szerzeményei e tekintetben a kor legkitünőbb termékei. Nagy változatosságot valamint hangban, úgy formákban sem találunk nála, de minden során avatott kéz nyomait látjuk. A 21 ének összesen csak hat külön schemát tüntet fel, melyek egytől-egyig tiszta magyar ütemekből állanak. Van köztük egy pár mainap már szokatlan, de a XVI. és XVII. században nagyon kedvelt alak is; pl. a 12 és 7 szótagú sorok összetétele, melyből később — széttaglalás útján — az úgynevezett *Balassa-féle strópha* alakult. Pl.

Hogy el ne | vesszenek || sőt veled | legyenek || mind örökké |
megtartod. XXXIII. zsolt.

E magyaros alakot költészetünkben legelőször Sztárainál találjuk; s talán épen ezért tartotta ezt a derék Toldy olasz eredetűnek,¹⁾ holott a mint Arany *A magyar nemzeti versidomról* írt tanulmányában kimutatta, tisztán magyar ütemekből áll.²⁾ Valószínűleg divatozott hajdan a nép ajkán is, s Sztárai, kinek finom hallása, kiművelt zenei izlése volt, innen vihette be az irodalomba. — De a középrímek, melyek e hosszú sorokba elevenséget öntenek, nála csak kivételesen fordulnak elő.

Ilyen elavult alak még a 16 szótagú sor, a mely azonban korántsem oly rhythmusos. Pl.

Istenem | Uram || miért én | tőlem || ily nagy távol | állasz.
X. zsolt.

¹⁾ *Magyar költészet története*. II. köt. 101—104. l.

²⁾ *Prózaí dolgozatai*. Budapest. 1879. 34. l.

Ez alakot költőnk aránylag sokszor alkalmazza, de általában nem nagy szerencsével. Ennél gyakrabban csak a három tagba oszló tizenegyes sort használja, a mely — úgy látszik — kedvencz schemája volt. Ezen alak költészetünkben a legszokottabbak közé tartozik, költőinknél s a nép ajkán minden lépten-nyomon találkozunk vele; erős rhythmusánál fogva kiválóan alkalmas a lélek szárnyaló gondolatainak, a szív emelkedett érzelmeinek kifejezésére. Sztárainak ritka finom érzéke levén a népies rhythmus iránt, megkedvelte s szép sikerrel alkalmazta e népies alakot, kiváló gondot fordítván arra, hogy a cæsurákat, melyek e sornak lényegét teszik, mindenütt pontosan megtartsa. — Másik ilyen erős rhythmusos sor nála a 7 szótagú, melyet szintén szerencsésen alkalmaz egyszer.

Bármelyik alakot használja is, mindeniken művészi kéz nyomait látjuk; finom zenei hallásról, erős rhythmus-érzékről s ritka műgondról tanuskodik úgyszólván minden sora. Ebben Sztárai oly kitünő, hogy társai közül senki sem éri utól; a kor másik ügyes verselője, Szkhárosi Horváth András megközelíti ugyan, de a műgond, a dallamosságra való tudatos törekvés nála sem nyilatkozik ily erősen. Míg a többi költők, még a jó Tinódit sem véve ki, számaladják a szótagokat, addig Sztárai zeneileg mérlegeli s finom érzéssel illeszti egymás mellé a hosszú és rövid, hangsúlyos és súlytalan szótagokat; sőt — a mit a többiek nem mernek, — nem riad vissza a szórend megbontásától, az inversióktól sem, ha azok árán a sor tiszta rhythmusát megmentheti. A zenében szerzett jártassága s az olasz dalokon kiművelt finom hallóérzéke vezette költőnket ez irányban, hogy költészetünk emelkedése korában képviselője legyen azon törekvésnek, mely a következő század folyamán Gyöngyösinél oly kitünő sikerrel érvényesült. Így fogva fel a dolgot, azt hiszem, itt s ennyiben hatott költészetünkre az olasz költészet legelőször.

Az énekek nyelvi sajátságairól költőnk elbeszélő műveinek tárgyalása után fogok szólani, a melyekre most már áttérhetünk.

A XVI. század elején epikai költészetünk mezején is pezsgő élet, nagymérvű munkásság kezdődött, de az eddigitől kissé eltérő irányban. Szűz Mária és a szentek cultusát a reformatio megszüntetvén, a középkori legendák helyét is másnemű epikai tárgyak foglalják el. — A kik továbbra is megmaradtak a vallásos tárgyak mellett, az új hit alapjául szolgáló bibliából, és pedig annak ó-szö-

vetségi részéből merítik elbeszéléseik anyagát. De sokkal nagyobb azok száma, kik szakítva a vallásos dolgokkal, tisztán világi tárgyakat választanak. E főirányból sok mellékirány válik ki: némelyek a való történelem, mások a ködös mondák alakjait támasztják fel; s e körön belül ismét különböző csoportokat vehetünk észre.

A bibliai epika művelői kizárólag prot. férfiak, majdnem mindnyájan papok és iskolamesterek, kik a reformatio tanait mulattató olvasmányokban is buzgólkodtak terjesztetni. S mint-hogy a reformatio az isteni kijelentést állította a hagyomány helyére, — figyelmök az ó-szövetség felé fordúlt, a melyhez annál inkább kezdtek visszatérni, minél radicalisabbá vált a reformatio iránya. Az ó-szövetség valóban gazdag forrása a költői feldolgozásra alkalmas tárgyaknak s az újabbkor költői számtalanszor merítettek belőle. Másfelől tény az is, hogy a már kész tárgyak, általánosan ismeretes mesék földolgozása mindig hálásabb föladat, mint merőben újaké. S mégis a mi bibliai epikánk, bár művelői tekintélyes számmal voltak, egyetlen igazán sikerült művet sem tudott termelni.

E jelenség oka magokban a költőkben rejlik: hiányzott bennök a tehetség. «Mit szóljak — sohajt fel Arany — a XVI. század nagyszámú verselőiről, a Tinódiak, Ilosvaiak epikai talentumáról? Nem a verselés ügyetlensége, a költő szólamhiánya idézi elő feljajdulásomat. — — A műalkotás az, mi e kor epikusainál teljesen hiányzik, mi iránt legkisebb érzékek sem volt».¹⁾ Valóban az alakító erőnek az egész korszak költőinél alig látjuk valami csekély nyomát; e korbéli elbeszélő költeményeink nem egyebek, mint puszta tények egymásra hányt halmaza, szerves összefüggés, belső kapcsolat nélkül; s csak idegen nyelvekből átültetett elbeszéléseinkben maradt meg az eredeti alakításnak némi romja. Egységről, művészi alakításról, bevezetett kerek meséről e korban szólni sem lehet. — E fogyatkozás összes epikai irodalmunkon megérzett csaknem napjainkig: a XVII. és XVIII. század epikusai — az egy Zrinyi kivételével — mind ugyan e betegségben sínlenek.

Ez XVI. századbéli epikánknak legfőbb jellemvonása. A másik, mely már csak bibliai elbeszéléseinkben észlelhető, a vallásos czélzat. Az a reformatori cél, melylyel a lyrában már találko-

¹⁾ «*Naiiv eposzunk.*» I. m. 65.

tunk, érvényre jutott elbeszélő költészetünkben is. Költőink epikai műveikkel is gyakorlati célra törekedtek, ugyanarra, melyet ünnepi prédikációkkal vagy kegyes elmélkedésekkel is iparkodtak elérni. Iránydarabokat írtak, a miért magában véve soha sem szabad hibáztatni a költőt, ha a gyakorlati célt a művészivel egybeolvasztani képes. Ehhez természetesen művészi tapintat szükséges; epikusainkban pedig ez is hiányzott. A gyakorlati irány nálok erőtt vett a művészin; s a vallási cél volt az irányadó szempont úgy a tárgy megválasztásában, mint a kidolgozásban. Nem kerek mesét, nem lélektanilag érdekes cselekvényt, nem költői tárgyakat kerestek; hanem olyan helyzeteket, melyek erkölcsi oktatásokra, kegyes elmélkedésekre vagy épen polemikus kitérésekre tág tért engedtek. E törekvés sok esetben oly erősen nyilatkozik nálok, hogy a művészi cél egészen elvész s a jól-rosszúl elbeszélte esemény csak arra valónak látszik, hogy a költőnek alkalma legyen száraz józan oktatásai vagy szenvedélyes kifakadásai elmondására s hogy a mű végén levonhassa a tanulságot, mely sok esetben alig található föl a megénekelt mesében. Hogy saját vallomásuk dogmáit — s mint-hogy a prot. felekezetek politikai dolgokban is, legalább nagyjából, külön pártot alkottak, — saját politikai elveiket is minden léptenyomon közbeszövik, — gyakorlati irányukat ismerve, nagyon természetesnek fogjuk találni. — «Facies non omnibus una, nec diversa tamen». Ugyanazon felfogás, ugyanazon modor észlelhető mindnyájoknál, csupán a technikai ügyesség alsóbb vagy kevéssel magasabb foka idéz elő némi csekély különbséget köztök. Kiválóbbak e téren: *Batizi András, Istvánfi Pál* és *Kákonyi Péter*.

Sztárai nem tartozik a jobb elbeszélők sorába s működése ez irányban korántsem oly fontos, mint az énekköltés terén. A vallásos tendentia nála is elnyomja a költészetet s mindjárt a tárgy megválasztásánál téves irányba vezet.

Énekgyűjteményeinkben két bibliai tárgyú elbeszélés maradt ránk az ő neve alatt. Az egyik: *Acháb király historiája*, melyet — a mint utolsó sorai mondják, — 1549-ben, tehát még laskói prédikátorsága idejében készített. A címet, melylyel e mű legelölször¹⁾ megjelent, bár nem maga Sztárai formulázta, igen jellemzőnek tartom: *Szent Illyésnek és Achab Királynak idejében lett dolgokról, Mellyek a mostani időkbeli dolgokhoz igen hasonlatosok*. Már csak

¹⁾ Bornemisza P: é. k. 302—309. lev.

ebből is sejthetjük, hogy egységes történetet, egészsze kikerekedő mesét nem várhatunk; csak egymásután következett események fognak előadatni, szoros belső kapcsolat nélkül; míg másfelől világosan látjuk azt a szempontot is, melyből költőnk kiindult s magyarázatát kapjuk annak, hogy az elbeszélés bevégeztével hosszadalmas fejtegetésekbe bocsátkozik a keresztyénség — és saját kora viszonyai felől.

S valóban a mű teljesen megfelel címének. Hiányzik belőle az egység; — s ez egyik legnagyobb hibája. Költőnk azon nyersen adja a tárgyat, a mint azt a bibliában¹⁾ találta, csupán egyes részeit vonta össze. Az apróbb történeteket, melyek Illyés próféta életének kiválóbb mozzanatait alkotják, nem kapcsolja egybe, sőt nem is csoportosítja, csupán egymás mellé állítja s krónikás modorban adja elő. Szerkesztésről, művészi alakításról természetesen szó sem lehet.

A milyen a mű tartalma, olyan kidolgozása is. Száraz jőzan felfogás, hétköznapi szellem s theologizáló tudakosság nyilatkozik benne. A költő nem tudja vagy talán nem akarja tárgyát igazán költői színvonalra emelni s hanyag gondatlansága azt sejteti, mintha nem is tartotta volna érdemesnek nagyobb figyelemre; mintha csupán a hosszas tanulság kedvéért írta volna, mely azonban semmi kapcsolatban sincs az elbeszélte eseményekkel. Mégcsak külalakja, verselése sem vall Sztáraitra. Az a műgond, az a művészi törekvés a dallamosság felé, mely énekeiben oly meglepő szerencsével érvényesül, *Achab király históriájából* merőben hiányzik. Nemcsak rhythmustalan, hanem kelleténél rövidebb vagy hosszabb sorokkal is gyakran találkozunk s néha még a rímek is elmaradnak.

Mindent összevetve, költőnk összes művei közt ezt kell a legyengébbnek tartanunk s mégis — szinte megfoghatatlan — a maga korában igen kedvelt olvasmány volt, mert Bornemisza Péter énekes könyvén kívül még három kiadást ért.²⁾

E népszerűség szinte megfejthetetlen előttem s alig tudnám igazi okát adni. Talán a szigorú prot. felfogás, talán a politikai tendentia tetszett oly nagyon; talán Achab király vagy Illyés próféta rajzában, talán a műhöz csatolt tanulságban volt valami rej-

¹⁾ Királyok könyve. I. 17. s köv. rész.

²⁾ Debreczen. 1574. — U. o. év nélkül (XVI. század) és u. o. 1619.

tett, félig eltakart czélzás, mely ama korban nagy hatást gyakorolhatott, de ránk nézve érthetetlenül elvész. Az irodalom történetében számtalanszor akadunk ilyen megfjejthetetlen tüneményre. Az a közönség, melynek a költő e művet írta, észrevette, kiérezte, a mi benne rá nézve kedves, tetszetős volt; mi pedig csak tapogatózunk s találgatjuk a homályba burkolt czélzásokat.

Másik e nemű, de már valamivel sikerültebb munkája Sztárainak: *Az Holofernes és Judith asszony Históriaja*, mely az előbbinél valamivel rövidebb s 1552-ben, valószínűleg Gyulán készült.¹⁾ Meséje a bibliából eléggé ismeretes. Nabugodonozor, a nagy babiloni hódító, roppant seregét Zsidóország ellen indítja Holofernes vezérlete alatt, ki egyebek közt Bethulia városát is ostromzár alá veti; de Judith asszony csellel hozzáférközvé az ellenség vezéréhez, őt ágyában meggyilkolja s ilyen módon a veszedelmet hazájáról elfordítja.

E tárgy kiválasztása már szerencsésnek mondható. Egységes, kerek cselekvény s költői feldolgozásra kiválóan alkalmas. Judith asszony hősies alakja, kit a hazaszeretet és vallásos buzgalom egész a rajongásig ragad s nemének gyöngeségéből egészen kivetkeztet, a nélkül, hogy erkölcsi szörnyeteggé válnék, költői szempontból kiválóan érdekes alak.

Nem csuda tehát, ha e század nagyhirű lantosa, a jó Tinódi is, a ki különben inkább kedvelte az egykorú eseményeket, érdeemesnek találta Judith asszony históriáját a földolgozásra. Ebben ő mintegy 12 évvel megelőzte Sztárait, de minthogy «Cronica»-ja, melynek második könyvében Judith asszony históriájának első és egyetlen kiadása is foglaltatik, csak 1554-ben jött ki nyomtatásban, Sztárainak tudomása sem lehetett fölöle; s így nem is vehett át belőle semmit. Épen ezért nem lesz érdektelen XVI. századbeli költészetünk e két kiváló alakját ebben összemérni.

Tinódi széles alapra fekteti elbeszélését; kezdetben kissé bőbeszédű, ellenben a többi részeket összevonja. Sztárai arányosabbani osztja be tárgyát, az előadásban józan mérsékletet tanúsít

¹⁾ *Bornemisza*: i. m. 307—313. lev. Toldy és Mátray ez éneket *Tarjai Mihálynak* tulajdonítják. (*A magy. köllészet tört. Pest. 1867. 166 l. Mátray: Történeti, bibliai és gunyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból. Pest. 1859. 32—33. l.*) — Bornemisznánál az utolsó versszakban Sztárai neve világosan ki van mondva.

s expositiója egészben véve jobb. Több művészetet tanusít a lélek-állapotok rajzában is. Tinódi csak felületesen vázolja a működő szenvedélyeket; Sztárai részletes művészi rajzot igyekszik nyújtani. Természetes, hogy hű és következetes lélektani rajzot nála sem találunk; de méltóságára szolgálhat az, hogy a közönség nem is ezt kereste e nemű olvasmányáiban.

Egyes jelenetek, pl. Judith megjelenése Holofernes előtt s a tábori lakoma rajza szintén élénkebbek Sztárainál: ő igyekszik eleven, szemléleti képet nyújtani, míg Tinódi csak elsorolja röviden az eseményeket. Sztárai rajzolni törekszik, Tinódi csak elbeszél. — Hasonlóképen sikerültebb Sztárai műve külalak és verselés tekintetében is. Tinódi gyarló verselését menthetjük némileg azzal, hogy Judith asszony históriája legelső költői kísérlete volt; de másfelől nem tagadhatjuk, hogy a derék lantos a nyelvnek és verselésnek nagy mestere soha nem vala.

Énekes gyűjteményeinkben csupán e két elbeszélés olvasható Sztárai Mihály nevével az utolsó versszakban s irodalomtörténet-szeink nem is tulajdonítottak neki több bibliai elbeszélést. De legújabbban — mellékesen — fölvetett a kérdés: vajjon nem kell-e költőnk bibliai elbeszéléseinek számát még egygyel szaporítani s ez irányú munkásságát még előbbi évektől számítanunk? Szilády Áron többek közt egy XVI. századbéli elbeszélést közölve, melynek szerzőjéről sem a versfejékből, sem énekes gyűjteményeinkből nem nyerünk tudósítást, — ezeket mondja: «Versfejei a szerzőre nézve semmi felvilágosítást sem adnak s így legfeljebb a találgatás értékével birna hozzávetésünk, ha a nyelvből és verselésből indulva ki, valamelyik ismert énekszerzőnek akarnók tulajdonítani. Mindemellett is meg kell jegyezni, hogy *Sztárai Mihály, kiről tudjuk, hogy zeneszerző is volt, 1552-ben erre a dallamra írta Judith és Holofernesét s nem lehetetlen, hogy itt ő rejtezik a névtelenség alatt.*¹⁾

A mű címe: *Az Istenfőle Eleázár papról és az Kegyetlen Antiockus királyról való história.* Tárgya a Machabeusokról elnevezett apocryphus iratból van véve s Eleázár próféta állhatatosságát s Antiochus királynak rajta és fiain, a Machabeusokon elkövetett kegyetlenkedéseit adja elő bibliai epikusaink modorában.

Az ok, mely Szilády Áront az említett sejtlemre indította,

¹⁾ Régi magyar költők tára. II. kötet: XVI. századbéli magyar költők művei. Budapest. 1880. 477 l.

valóban nem csekély nyomatékkal bír. Ezen versalakot Sztárai csak egymaga használta s hogy *Judith asszony históriája* csakugyan *Eleázár* nótájára készült és énekeltetett, Bornemisza énekes könyvének jegyzése ¹⁾ s dallamuk közös volta bizonyítja. ²⁾ E bizonyság — kivált oly költőnél, ki maga szerzette énekeihez a dallamokat, bőven elegendő arra, hogy vizsgálgatásainkat ez irányban folytassuk.

De az eredmény első pillanatra nagyon kétesnek mutatkozik. Az összehasonlítást akár más egykorú költőnek, akár magának Sztárainak többi e nemű műveivel — nagyon megnehezíti az a meglepő hasonlóság, mely bibliai epikánk összes termékein azonnal szembetűnik. Egyik elbeszélés oly aprólékosan hasonlít a másikhoz, a typicus vonások, melyek epikánk emez irányát jellemzik, az egyes elbeszéléseken oly élesen kitűnnek, hogy mellettök az írói egyediség különben is halvány jegyei majdnem egészen elvesznek. Pusztán csak a nyelv és verselés alapján pedig bajosan hozhatunk ítéletet, legfőlebb — mint Szilády is mondja — csak hozzávetésekről lehet szó.

De mégis találhatunk egy pár pontot, a melyekre véleményem szerint elég biztosan építhetünk. Egyik a feldolgozás módjában, a másik a mű nyelvében rejlik.

Eleázár históriája-nak nemcsak versformája és dallama emlékeztet *Judith asszony*-ra, hanem előadási módja, nevezetesen bekezdése is. Igaz, hogy e korbeli elbeszélő költeményeink kezdő és végső sorai többé-kevésbé mindnyájan hasonlítanak egymáshoz, a mennyiben ugyanazon gondolatot fejezik ki más-más szavakban, közhelyek, a melyeket a szokás lassanként hagyományossokká tett, minő pl. az eposznál a segélyhívás.

De a mit e két históriás éneknél látunk, jóval több pusztá hasonlatnál. A kezdő sorok egybevetése azonnal meggyőz bennünket erről. *Judith asszony* éneke így indul:

«Régi nagy időben vala az Syriában
Egy hatalmas király oly nagy kazdagság(á)ban,
Ki mind ez világot hódoltatja vala
Nagy hatalmasságában.

Nabuchodonózor neve vala királynak»

¹⁾ 370. l.

²⁾ *Mátray*: i. m. 32. és 50. l.

Eleázár históriája pedig így kezdődik :

«Régen ó törvényben vala Jeruzsálemben
Egy hatalmas király ő nagy kevélységében,
Hogy ki az zsidókat mind öleti vala
Ő nagy kevélységében.

Az királynak neve az Antiochus király . . . »

A hasonlóság oly közeli, hogy egyik szerkezet a másik utánzatának látszik. A szók alkalmazása, a gondolatok egymásutánja s a mondatok egyforma alkotása — akár szándékos, akár önkénytelen, — félreismerhetetlenül egy ugyanazon szerzőre vall. Vessük össze *Eleázár* és *Judith asszony* énekét bibliai epikánk bármely termékével, ily meglepő egyezésre nem találunk sehol.

A nyelvben, miként említém, szintén alig lehet számbavehető bizonyítékokat találni, de azt hiszem, egyetlenegyre mégis akadunk; s ez nem más, mint az inversiók alkalmazása. E vonás oly élesen jellemzi Sztárai költői nyelvét, hogy társai közül nem nehéz felismerni. Olyan inversiókat, olyan kissé felforgatott szerkezetű, de mégsem ferde mondatokat, minők *Eleázár históriájában* vannak, egyedül csak Sztárai műveiben találunk. Elég legyen csak egyet, nem a legsikerültebbet, de mindenesetre a legjellemzőbbet idéznem :

«Mert ha ti énnekem szómat nem fogadjátok,
Az én Istenemet és ha ti nem valljátok»

E két bizonyítékot én e kérdésben döntő erejűnek tekintem s ezeknél fogva *Eleázár históriáját* minden habozás nélkül Sztárai művének tartom. Épen ezért szükség is röviden ismertetnem.

A mű — bár *Achab királynál* is előbb (1546-ban) készült s költőnknek első kísérlete az epikai költészet terén — jóval sikerültebb nála. Tárgyában nincs ugyan semmi költői, de a hitbeli állhatatosságnak ritka szép példáját nyújtja s ez bibliai epicusaink és olvasóik szemében többet ért minden költőiségnél. Cselekvénye igen egyszerű s gyors lefolyású, minden fordulat nélkül. Csak egy kiemelendő pont van benne s költőnk is erre fektetett legnagyobb súlyt. A pogány Antiochus és a túlbuzgó Eleázár párbeszédét értem, mely aránylag nagy helyet foglal el.

Költőnk bizonyára e mozzanatot tartotta legfontosabbnak a mesében s valószínűleg csak ez elragadó helyzet kedvéért válasz-

totta e tárgyat. Ezzel akart hatni olvasói vallásos érzületére. A hitetlen király és az igazhitű Eleázár hitvitája elragadta őt magát is, s a zsidó martyr helyzetébe álmodva önmagát, szabad folyást enged ömlengő érzelmeinek. Eleázár nevében ő maga szól oly mély hittel s oly elszántsággal, a minőt olvasóiban kívánt ébresztetni.

E kis aránytalanságot leszámítva, az előadás elég jó, vannak itt-ott élénkebb részletei is, különösen kiemelendő e tekintetben Eleázár beszéde.

Nem igen esik kifogás alá verselés tekintetében sem. Tizenhárom szótagú sorai nem elég hangzatosak ugyan, de az alexandrin s a végső rövid (7 szótagos) sor igen élénkíti, nyomatékossá teszi az előadást s néhol úgy tetszik, mintha a népköltészet hangjai csendülnének meg benne.

E szerint tehát költőnk bibliai tárgyú elbeszéléseinek számát háromra kell emelnünk — s kérdés: vajjon nem számíthatunk-e hozzájuk még negyediket is. «*Acháb király historiájá*»-ban Eliseus próféta föllépéséről szólván költőnk, elbeszélését e szavakkal végzi:

Mit az után mivelt, másszor meghalljátok,
De mostan ezeknek értelmét halljátok.

Költőnknek tehát — legalább e műve megírásakor — szándéka volt Eliseus tetteit is megénekelni külön költeményben. Komoly elhatározás, vagy csak muló ötlet nyilatkozata-e fentebbi két sora? elkészült-e az ígért ének? — kérdések, melyekre feleletet nem kapunk. Ugy látszik, csak jámbor szándék volt, de nem nyert valósulást soha, legalább ilyen tárgyú bibliai elbeszélésnek nyoma sincs irodalmunkban.

De ez csak egyik iránya költőnk epikai munkásságának; felsorolt művein kívül még két elbeszélő költeménye maradt ránk, melyek más-más körbe tartoznak. Az egyik, mely nemcsak az ő művei, hanem e korbéli elbeszélő irodalmunk összes termékei közül első tekintetre kiválik s tárgyánál fogva mindnyájától elüt, tolnai papsága idejében, 1557-ben készült s még ugyanazon évben következő latin czimmel jelent meg: *Historia de Vita Beati Athanasii Alexandriae Episcopi fidelissimi*.

A «nagy» Athanasiusnak, a római egyház szentjének, «az orthodoxia atyjá»-nak viszontagságos élettörténete nem látszik alkalmas tárgynak oly író számára, kinek egész élete s egész írói munkásságra a prot.-mus szolgálatára van szentelve. De Sztárai e

tárgyban is talált valamit, a mi az ő szempontjából méltó volt a megéneklésre s a mi prot. szint ad a mesének.

Az a fontos dogma, Krisztus istenségének dogmája, mely mellett Athanasius egész életében szívós kitartással küzdött, befoglaltatik a prot. felekezetek tanai közt is s ennyiben Athanasius előtők is bir némi tekintélylyel. De Sztárai nem erre fekteti a fősúlyt. Ő Athanasiusban nem a IV. századbéli ker. egyház nagy theologusát, hanem az igaz hit elszánt bajnokát, a vallásos meggyőződés rendíthetetlen hívét igyekszik rajzolni, — tehát ugyanazon alakot, melynek az ó-szövetségi Illyés próféta és Eleázár is képmásai.

E szempontból tekintve, a választás szerencsésnek mondható. Athanasius — és Sztárai kora közt — bár a kettőt századok választják el egymástól, — könnyű megtalálni a hasonlóságot; sőt találunk hasonló vonásokat maga a költő alakja és hőse között is. Athanasius rendíthetetlen hite s szívós ragaszkodása épen úgy megvan költőnkben is; s bár ő nem volt kitéve oly sok zaklatásnak a hitért, — szintén szenvedett, túrt eleget s bizonyára kész lett volna még nagyobb szenvedésekre is.

Úgy látszik, e kettős ok, mondhatnók: a vallási és személyi, irányozta költőnk figyelmét e tárgyra; mert hogy a saját és Athanasius sorsa közti hasonlóságot észrevette, a versfejekbe foglalt szavakból látjuk: *«suam interim fortunam (si licet parva componere magnis) eandem esse ostendit.»*

Kétségtelen tehát, hogy az egyes alakok és jelenetek rajzába a való életből vett vonások is vegyültek. Athanasius jellemének rajzában gyakran gondolt önmagára, míg az ellenpárt rajzával saját ellenfeleit, a sokat emlegetett *«tar papok»*-at állítja pellengerre. De beérte ezen általános célzással: sem önmagára, sem kora viszonyaira nem tesz kitéréseket.

A tárgy feldolgozása nem oly sikerült, mint kiválasztása. Alakításra, vagy legalább az események csoportosítására még csak kísérletet sem tesz; elbeszéli Athanasius életét olyan chronista modorban, a mint azt a *Vitae Sanctorum*-ban olvasta. Nem valamely bonyodalmas cselekvényt nyújt, mely az emberi jellemeket érdekes mozzanatokban mutatná be s valamely nagy erkölcsi eszme vagy valamely örök igazság fényes diadalával nyerne megoldást. Athanasiusnak nem ellenségein nyert győzelmével, hanem boldog kimulásával végződik az elbeszélés. Versekre foglalt

életrajz, néhány közbeszótt jelenettel, melyek azonban nem elég élénkek arra, hogy a száraz chronista-előadás unalmasságáért kárpótlást nyújthatnának, — s néhány dogmaticus elmélkedő kitéréssel, melyekben költőnk a helyzetből kifolyólag Isten irgalmára, végetlen jóságára figyelmezteti olvasóit.

Tárgyát három részre osztja s mindenik részt az ismert hagyományos phrasisokkal kezdi és végzi. Az első rész kezdete épen oly élénken emlékeztet *Achab király*-ra, mint *Judith asszony*-é *Eliseusra*. Az a terjedelmes erkölcsi tanítás, mely az elbeszélte eseményből levonható tanulságot szokta magában foglalni, természetesen itt sem hiányzik. Elvégezvén az elbeszélést, nagy lelki megnyugvással éneklí a költő, hogy Isten

« gondját viselé az ő szolgájának,
 hogy az hatalmasok neki ne árthassanak. »

Sőt, hogy még jobban meggyőzze olvasóit, fölemlíti Mózeszt, Illyés prófétát és — Luther Mártont is. Az isteni gondviselésnek e nagyszerű példái lelkesedésre ragadják költőnket; s éneke végén szabad ömlést engedve saját vallásos érzelmeinek, egy emelkedett hangú, de kissé hosszadalmas és dogmaticus fohászszal fejezi be *Athanasius históriájá*-t.

Negyedik s időszerint utolsó művével Sztárai azon aránylag csekély számú epicusainkhoz csatlakozik, kik történeti és pedig egykorú külföldi tárgyakat szedtek versekbe. Művének címe: *Historia Cranmerus Tamás Érseknek az igaz hitben való állhatatosságáról*.

Költőnk e műve csak egy kiadást ért (Debreczen. 1582) s ennek is csak egyetlen példánya maradt fenn a sokat emlegetett Nagy István-féle könyvtárban, melylyel külföldre, a lipcsei *List és Franke* czég birtokába, innen pedig a *British Museum*ba került. Létezéséről Toldy és Szabó Károly is csak a nevezett czég catalogusából ¹⁾ szereztek tudomást; de czimén s iratása évén kívül egyebet ma sem tudunk róla. Szilády Áron — a mint magától értesültem — kevéssel ezelőtt Londonban hű másolatot készíttetett róla s a «Régi Magyar költők táranak következő (V-ik) kötetében Sztárai egyéb munkáival ezt is közzé fogja tenni. Ma azonban még csupán a tárgyról lehet egyet-mást elmondanom.

¹⁾ *Catalogue*. Nro. 61. 1870. 92.

Cranmer Tamás histórtája tárgyban különbözik ugyan költőnk többi elbeszéléseitől, de alapeszmében egészen megegyezik velök. Mint *Acháb király*, *Eleázár* és *Szent Athanasius* históriája, úgy a nagy angol reformátoré is a hitbeli állhatatosság újabb példáját állítja előnkbe. Benne tehát ugyanazon felfogás, ugyanazon eszmék és érzelmek foglaltatnak, a melyekkel az említett három műben találkoztunk.

Érdekes lenne kinyomozni az utat és módot, melyen költőnk e tárgygyal megismerkedett. A nagy angol reformátor, ki hazája egyházát Calvin szellemében kezdé szervezni, a continensen lévő calvinista felekezetek előtt bizonyára igen rokonszenves alak volt. Egyfelől ez, másfelől pedig az az erkölcsi solidaritás, melyben a prot. felekezetek tagjai — bárhol éltek is — egymással állottak s melynél fogva az őket érdeklő fontosabb mozgalmak hullámozása elhatott az egymástól távol élő népekhez is, — elég magyarázatául szolgálhat annak, hogy költőnk nem csak tudomást szerez a Gray Johanna kormányja alatt beállott erőszakos reactióról, hanem négy évvel az esemény után meg is éneklí nagy reformátor társa bukását.

Ha szabad előre ítéletet mondanom, én költőnk e művét is épen oly eredetinek, önállónak vélem, minő többi elbeszélő költeménye. A németeknél az angol egyház történetét versekbe foglalta ugyan egy névtelen költő; de ennek művét a mi Sztáraink már csak azért sem használhatta, mert ez is az övével egy időben, 1560-ban jelent meg; különben is a német szerző igen röviden, 50 sorban mondja el az eseményeket és Cranmerről csak mellékesen szól¹⁾. Azt a föltevést pedig, hogy Sztárai francia vagy épen angol históriás éneket dolgozhatott át, még ha találunk is valamelyik irodalomban ilyen művet, — legalább is valószínűtlennek kell tartanunk. Sztárai ismerhette s valószínűleg ismerte is a német nyelvet, de a többi nyugateurópai nyelveket bizonyára nem.

Ha költőnk ez utolsó munkája közzé lesz téve, érdekes összehasonlítást lehet vele tenni, megállapíthatjuk: mily színvonalon állott verselői ügyessége? s észlelhető-e benne fejlődés avagy hanyatlás? Azt hiszem azonban, hogy új vonásokat aligha találunk

¹⁾ *Weller: Annalen der poet. National-Literatur der Deutschen im XVI. u. XVII. Jhd. Freiburg. 1862. I. Bd. S. 62.*

benne. Költőnk írói jelleme már *Judith asszony históriájá*-ban teljesen kifejlődve áll előttünk, ezentúl ha változott is valamennyire, lényegében ugyanaz maradt.

Ezzel kimerítettük Sztárai verses műveinek sorát. Láttuk, hogy a lyrával kezdte költői munkásságát s e nemben oly műveket alkotott, melyek őt kora legjobb énekesei sorába helyezik s fejtett ki oly munkásságot, minőre Szenczi Molnár Albertig egyik társa sem mutat példát. Hatása e téren a legnagyobb. Énekei másfél századon keresztül folytonos használatban voltak, sőt közülök három átment az unitáriusok énekeskönyvébe is ¹⁾. Énekszerzőink többé-kevésbé követői, tanítványai nemcsak egyes szólamokban, hanem előadásban, modorban is az ő nyomdokain járnak. Maga a következő század nagy énekes, Szenczi Molnár Albert is sok jót talált zsoltáraiban s nem egy szép jelzöt vagy találó kifejezést vett át tőle.

Épen ilyen tevékeny, de kevésbé szerencsés az elbeszélő költészet terén. Az alakító erő hiánya nála is sajnosan érezhető; csak egymásra halmozza a pusztá tényeket, melyeknek laza tömegéből legfőlebb egyes sikerültebb helyek válnak ki. Alapeszméje majdnem mindnek ugyanaz s a kidolgozás csak egyes helyzetek rajzában mondható jónak. — De ama korban e fogyatkozások mellett is kedvelték elbeszéléseit, legalább *Acháb király* három kiadása ezt bizonyítja; s nem lehetetlen, hogy *Cranmer Tamás* 1582-ki kiadását is egy másik előzte meg.

Nyelv tekintetében e korbéli költőink közt valódi mesterekre nem találunk s műveikből úgy a nyelv történetének kutatója, mint a stilista csak keveset tanulhat.

Sztárai — mint tudjuk — zemplénmegyei származású volt, s az országnak különböző s egymástól távolos részeiben forgott; de nyelvén és irányán sem szülőföldre, sem valamely más vidék hatása nem érezhető; talán épen mert oly különböző helyeken megfordult s munkássága irányánál fogva a néppel mindenütt közvetlenül érintkezett, nyelve nem egy valamely tájszólást tükröz vissza, hanem inkább közeledik azon egységes irodalmi nyelvhez, mely épen ekkor kezdett fejlődni. Elbeszélő műveiben akad egy-egy tájszó is, különösen *Sz. Athanasius históriájá*-ban, de ez csak

¹⁾ Hálaadó éneke s XV. és XXIII. zsoltárja. Lásd: Várfalvi Nagy János idézett értekezését. 106 l.

kivételes. Tiszta magyaros, népies nyelven ír. Néha archaismusokkal él, régi szókat, ódon szerkezetű mondatokat használ; de rendszeren kara nyelvén, s a nép hangján szól, melynek énekeit s többi műveit írta. Társaival valamint sok egyébben, úgy hangban, nyelvben is nagyrészt megegyezik; azon sajátságos vonások, melyek prot. egyházi irodalmunkat csaknem a legújabb időkig jellemzik s melyek annak tiszteletre méltó ódon színt kölcsönöztek, jobbra az ő irányán is észlelhetők.

Hang- és alaktani fejtegetésekbe már csak azért sem bocsátkozhatom, mert költőnk műveinek kiadásait e tekintetben nem tartom elég pontosoknak. Különben is új sajátságokat aligha találunk nyelvében. Általában költőnk verses műveiben a nyelv-búvár nem sok érdekest talál; de a stilista s a költő sok jót tanulhat tőle.

Különösen figyelmet érdemelnek e szempontból inverziói, melyek költői nyelvének legkitűnőbb tulajdonságát képezik s költőnk finom zenei hallását és tiszta nyelvérzékét egyaránt bizonyítják. E tekintetben Sztárai hasonlíthatatlanul felülmúlja minden kortársát. Kiváló érdeme az, hogy ebbeli törekvése mesterkedessé soha nem válik, inverziói alkalmazásában ritka tapintattal s bölcs mérséklettel jár el; erőltetett, nyakatekert mondatokat s az értelmetlenségig feldult szórendet soha nem találunk nála.

Álljon itt néhány példa ennek igazolására:

«Istenem Uram, *miért* én tőlem ily nagy távol állasz . . . (X. zs.)

Idvezítő, szabadító *mert* vagyok . . . (XII. zs.)

Jó életben *á* ki magát foglalja . . . (XV. zs.)

Testi és lelki *mi* életünknek tőled függ ereje . . . (XXXIV. zs.)

Sokkal inkább *azért* űk gonoszknak . . . (LXIV. zs.)

Antiokhus király *mikor* ülne székeiben . . . (Eleázár h.)

Távol *hoggy* meglátá, ottan megszólítá . . . (Acháb kir. h.)

Mindent *hoggy* megbüntess, téged erre bocsátott. . . (Judith. a. h.)

. . . juta *elindulván* kapujára városnak . . . (U. o.)

Az ő társaságát *ha* hátra nem hagyod . . . (Athanasius.)

Mennyit nappal ásnak, éjjel fel nő az árok . . . (U. o.)

Ilyen példákat nagy számmal találunk különösen zsoltáiraiban, melyek általában több műgondról tanúskodnak, de vannak elbeszélő költeményeiben is. Nem csuda tehát, ha e rendkívül nagy számban néhány kifogásolható is találkozunk. Ilyenek:

„Semmi bűnt ő hozzá *de* nem adhatának... (Athanas.)

„Jó napokat földön látni kívánnál,

Mennycsországban *és* lakozni akarnál... (XXXIV. zs.)

„Az is álmélkodván ottan *homlok esék*... (Judith a. h.)

vagy más változatban: *homlok leborúlva*.

Ezeket helyeselni semmi esetre sem lehet, de menteni igen; különben is csak ritkán fordulnak elő.

Ezen apróbb hibákat leszámítva, Sztárai inversiói mind igen sikerültek, mai költőink is tanulhatnak tőle e részben.

Hátra van még költőnk munkásságának harmadik irányáról, drámaírói működéséről szólni. Irodalomtörténeti szempontból ezt kell legérdekesebbnek tartanunk, mert drámaírói munkánk legelső nyomait itt találjuk fel s Sztáraiiban drámaíróink ős atyját látjuk.

Két drámája maradt reánk, a melyek azonban inkább csak külformájokért nevezhetők drámáknak. Toldy Ferencz, míg csak töredékben ismerte az egyiket, teljességgel nem gondolt drámára, hanem dialogizált satyrának állította¹⁾. Drámai elem alig is található bennök. Általában műveltek szerint meghatározni őket nagyon bajos. Leginkább sorozhatók a tanodai drámák sorába, bár ezektől is lényegesen különböznek. Első tekintetre szembe tűnik, hogy nem tanodák, nem zsenge korú tanuló ifjak, hanem érett komoly gondolkozású, fontolgatva ítélő hallgatóság számára készültek. Nem lelünk bennök semmit, a mi az ifjúság fogékony kedélyére, élénk képzeletére czélozna; száraz hitvitákat tartalmaznak, melyekben ok ellen ok, bizonyíték ellen bizonyíték van felhalmozva, de nincs semmi, a mi megindítana. A költő nem a szívre, hanem az értelemre kíván hatni s nem megindítani, hanem felvilágosítani, meggyőzni törekszik; — szóval ugyanazon reformátori czélra tör, melyet lyrai s epikai műveiben szem előtt tart. Saját hitfelekezete tanait iparkodik terjesztetni s megszilárdítani drámái által is s hitvallásának helyesebb, tisztább voltát bizonyítja. És ezt nem valamely érdekes mesében akarja kimutatni, hanem tárgyilagos okokkal, theologiai bizonyítékokkal; cselekvényt nem alkot, hanem hitvitát tart személyei közt, olyan szellemben, a mint ő maga is gyakran vitázott a „tar papokkal”.

De lássuk magokat a drámákat.

Létezésökről nem régóta bír tudomással irodalmunk. Az

¹⁾ *A magyar költészet története*. Pest. 1867. 175 l.

egyiknek töredéke megvolt ugyan Toldy gyűjteményében; de — mint említém — ő is félreismerte. A másik csak másfél évtizeddel ezelőtt került elő gr. Apponyi Antal gazdag könyvtárából s Toldy 1868-ban mutatta be a m. tud. akademia egyik ülésén, kimerítő ismertetés kíséretében, mely — egyben-másban kiigazítva, — fölöslegessé teszi e drámák részletes fejtegetését ¹⁾.

Az egyik közvetlenül *Akháb király históriája* után, 1550-ben készült s czíme ez lehet: *A papok házasságáról*; a másik csak kilencz évvel később, 1559-ben: *Comoedia Lepidissima de sacerdotio. Az igaz papság tüköre* ¹⁾ kettős címmel látott napvilágot. Amaz csonka, ez teljes példányban maradt fenn. — Szólok először az utóbbiról.

Az igaz papság tüköre mint valamely modern tragoedia, öt *actus*-ból áll, melyek azonban jelenetekre osztva nincsenek. A megszemélyesített Prologus föllépése nyitja meg, előadván röviden a mű czélját s előre felhíván rá a közönség figyelmét. Rövid monológja komoly, értekező hangon indul s tudományos könyveink előszóira emlékeztet; de befejezésében van valami, a mi a nép köréből, karácsoni mysteriumaink tréfás előadásából merítettnek látszik.

A darab meséje nagyon csekély s kevés szóba összefoglalható. Antal és Borbás bíró — ez protestáns, amaz katolikus — vitatkoznak egymással a papság hivatásáról s vitájokba bele vonják kath. részről Bereczk papot és Lukács fratert, továbbá a vicariust, sőt magát a pápát is, kikkel Tamás, kálvinista pap száll szembe; s a darab a protestantismus teljes győzelmével s Antal bíró áttérésével végződik.

A mű iránya és célja e rövid vázlatból is kitűnik. *Forrása* ennek is a reformatori buzgalom, mely felekezete hitelveinek minden szabados uton-módon érvényt iparkodott szerezni.

Antal bíró a régi tanok híve, de nem csökönös; bír némi fogékonysággal az új eszmék iránt, csak hogy a régi hitttel egyszerre szakítani nincs elég lelki ereje; haboz, ingadozik, új meg új kétségei támadnak; szeretne hinni az új tanokban, de nem mer mindaddig, míg az alapot, melyen előbbi hite épült, megingatva s a tekintélyeket, melyekben bízott, egytől-egyig lealázva nem látja.

¹⁾ *Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (Értekezések a nyelv- és széptud. oszt. köréből. I. köt. 9. sz.)* Pest, 1871. 1—121 l.

Régi bálványainak megsemmisülte azonban nem idéz elő nála nagy rázkódást, áttérése nem jár nagy válsággal, mert meglehetősen elő volt készítve.

Sztárai a Prologusban igen jól jellemzi őt. « Némelyek kedig vadnak, — úgymond — kiknek valamenyire kellyemetes az igazság, de még is benne van azért az vakság és tudatlanság és innen következik aztán, hogy nem igaznak tetszik önekiek az igaz papság, az pilisetlen es olajatlan papság, mintha a pilistől olajtól és lóköromre nyírt hajtúl volna az igaz papság. Eféle tudatlan emberek közül való az Antal bíró.»

Merő ellentéte neki Borbás. Minden ízében protestans, még pedig kemény kálvinista, szilárd vallásos meggyőződéssel, rendíthetetlen hittel s paphoz illő alapos theologiai készültséggel.

Mindkét alak üres abstractio, merő typus, minden legcsekélyebb egyéni vonás nélkül. Antalban az akkori nagy tömeg, a laicus közönség van megtestesítve; míg Borbás alakjában a kálvinista hívők típusát látjuk. A többi személyek szintén csak nevek, üres képek hús és vér nélkül.

Külső cselekvényről, mint láttuk, alig lehet szó. A mi csekély mozgalmasság van a darabban, az személyeinek lelki világában foly le. Antal bíró megszabadul gyötrő aggodalmaitól s kételyei helyébe új, szilárd hit lép; az ő egyház védői már a döntő csata előtt elcsüggednek s végre is teljesen leveretnek, míg Tamás pap fényes győzelmet arat.

Költőnknek, mint a darab czíme is mondja, czélja volt az igazi papnak képét mutatni be; s ezt kétféle módon teszi: theoreticus meghatározások, hit- és erkölestani fejtegetések — másfelől pedig élő példánykép bemutatása által. Drámája első felvonásában Borbás és Antal bíró közt hosszú theologiai vitát insceniroz, melyben amaz alaposan körülírja az igazi pap hivatását; az utolsó felvonásban pedig az amott rajzolt kép eleven megtestesülése gyanánt Tamás papot lépteti fel, ki prot. hittérítőinknek szintén typicus alakja ugyan, de mint ilyen, valóban sikerült.

Toldy igen helyesen véli, hogy e mű életképi vonásokat tüntet fel s talán épen költőnk valamelyik hitvitájának, a «tar papok»-kal történt «conflictus»-ának költői feldolgozása. Lehet némi hasonlóság a költő egyénisége és Tamás pap jelleme közt is. De mégsem merném állítani, hogy költőnk e főalakjában önmagát rajzolta volna; mert én valamint a dráma többi személyeinek, úgy

Tamás papnak rajzában is egyetlen egy egyéni vonást sem lelek. Bármely kálvinista prédikátor áll is Tamás pap helyén, hasonló érvekkel, hasonló szellemben fog vitázni. De ha elfogadjuk is Toldy föltevését, következik-é ebből az, hogy mindaz, a mi a darabban Tamás papról mondva van, egyszersmind költőnkéről is mondható lenne? Lehet-é ez alapon állítani, hogy költőnk Erdélyben szenteltetett fel, — holott ennek semmi nyoma?

Hasonlóképen semmi nyomát nem találjuk annak sem, hogy költőnk 1550 és 1559 közt még több drámát is írt volna. Az igaz papság tükörében csak egyetlen drámájáról szól s ezt mai nap is ismerjük. Életrajzában láttuk, hogy ez időközben is zaklatott életet élt, ide-oda vándorolt s annyira el volt foglalva egyházi és írói teendőkkel, hogy aligha maradt ideje akár csak egy dráma megírására is. Különben is második drámája az elsőhöz képest — a mennyire ennek töredékéből ítélni lehet — nagy haladást épen nem tüntet fel.

Költőnk legelső drámai kísérletét — bár egyetlen csonka példánya azelőtt is ismeretes volt, — csak az *Igaz papság Tüköre* helyezte tiszta világitásba. Három levélből álló töredékét Toldy előbb dialogizált szatyrának vélte s névtelen szerzőnek tulajdonította; csak amannak áttanulmányozása világosította fel a felől, hogy az ennek pendantja s következőleg ez is Sztárai Mihály műve. E föltevést a hang, szellem és modor meglepő azonossága teljesen kétségtelenné teszi. Ugyanazon személyek, kik amott az igaz papság hivatásán vitatkoztak, itt ugyanazon modorban a papok házasságának kérdését tárgyalják; s a mennyire a meglevő részletekből hozzávethetünk, a szerkezet is tökéletesen ugyanaz. Tamás pap győzedelmével, Antal bíró megnyugvásával s az ellenfelek megtérésével végződik e darab is. Végén egy gyermek mond rövid epilógust, mely röviden összegezvén az elmondottakat, ima-szerű finaléval zárja be a művet.

A személyek és eszmék azonossága magában is elegendő bizonyíték a két darab közt lévő szoros kapcsolatra; de találunk ilyeneket magában a szöveg-töredékben is; s ezeket Toldy elég gondosan felsorolja.

Művészi alakításról, drámai szerkezetről természetesen szó sem lehet. A kidolgozás mindkettőben általában dicséretes. Nyelve népies, velős és mindennek fölött magyaros, néhol példabeszédek, közmondások, másutt töről metszett népies szólásmódok és hason-

latok élénkitik. Néha a tréfa durvább alakban jelentkezik ugyan, de ezt a kor nyersebb erkölce, fejletlen ízlése, a vallásos buzgalom s a kölcsönös ingerültség eléggé menti.

Nagyon mellékesnek tartom azon kérdést: vajon előadták-e a darabokat? Adataink nem szólanak róla, épen ezért határozott feleletet adni nem lehet. Talán csak nyomtatásban forgott kezén, a minthogy valóban nem is készült színpad számára. Nem lehetetlen azonban, hogy évtizedekkel később, midőn a Németországból átültetett tanodai dráma nálunk is virágni kezdett, valamelyik ref. tanintézetben sort kerítettek Sztárai drámáira is s a tanuló ifjúság és szűkebb körű hallgatóság mulattatására előadták ezeket is; de nagyon kedvelt darabok nem lehettek, mert különben aligha merültek volna ennyire feledésbe.

A költő mellett nem szabad felednünk Sztáraiban a hazafit sem. A vallási tendentia mellett, mely műveiben mindeneken uralkodik, politikai gondolkozása csak alig tud nyilatkozni. — A kor, melyben költőnk férfikori pályája lefolyt, a nemzeti meghasonlás zavaros kora volt. A hazafiúi közvélemény meghasonlott önmagával, az ország két darabra, a nemzet két ellenséges pártra szakadt s mindenik párt bizalmatlansággal nézett az ellentáborra. Mindketten a haza javát akarták, csakhogy más-más úton-módon. De megingott a bizalom s tenyészett a gyanú nemcsak a két ellentábor közt, hanem külön-külön mindenik párt kebelében is; saját tagjaik, sőt vezérek tetteit is gyanakvó szemekkel nézték a pártok. A német párt vajmi kevés jót várt a gyenge Ferdinándtól s csak szükségből, ugyszólván faute de mieux ragaszkodott hozzá; míg a gyermek János Zsigmond hívei féltek a hatalmas pártfogótól s gyűlölték a ravasz barátot, Martinuzzit. Mindkét pártnak csak két rossz közt lehetett választani; — vajon ki lehetett volna biztos választása helyessége felől?

Sztárai húzamosb ideig a Perényi Péter udvarában tartózkodván, bizonyára figyelemmel kísérte a politikai élet minden jelentékenyebb mozzanatát s tisztában lehetett úgy a helyzettel, mint saját magával is; — de mi politikai meggyőződéséről semmi bizonyost nem tudunk. Valószínű azonban, hogy inkább hajlott a nemzeti párt felé s jelszava az önálló nemzeti kormány volt.

E föltevésnek az *Acháb király* végső stróphái egészen megfelelnek.

Sok Achab királyok mostan támadtanak,
kik az Isten ellen ilyen viaskodnak,
hamis tar papokban a kik bizakodnak,
nagy sok bálványokat velek imádtatnak.

Egyik Achab király a Bécsben lakozik.
ki az Isten ellen nagyon hadakozik,
hitetlenségében úgy Salamonkodik,
nyilván meglátjátok, végre megveretik.

De nem merném állítani, hogy szenvedélyes pártember volt; mert a nyomban erre következő strópha is megczáfolja e föltevést; sőt természetesnek találom, hogy mint buzgó protestáns, gyűlöli a gyermek király gyámját csupán vallási okból is.

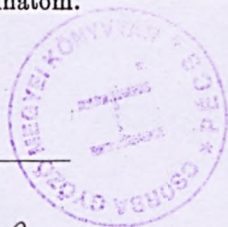
Másik Achab király barátból lett király,
ki soha nem tanult, de ő most prédikál,
ő jobb keze felől nyilván az ördög áll,
kivel egyetemben pokolra alászáll.

Itt azonban ismét a vallási sérelmek terére csap át, bizonyosságául annak, hogy nála a kezdet és vég mindig a vallás volt. Benne a vallásos buzgalom uralkodott a hazafias érzésen s ez csak annyiban nyilatkozik műveiben, a mennyiben a vallás és politika, az egyház és állam kapcsolatban van egymással. Politikai szenvedély nem hevíti, nem csatlakozik szorosán a két küzdő párt egyikéhez sem, hanem egyedül egyháza, vallása érdekeit hordva szívében, vár a jövőtől, bár türelme, mint idézett sorai bizonyítják, el-elhagyja egy pillanatra s vallásos buzgalma néha ingerült kifakadásokra ragadja.

Mint láttuk az elmondottakból, költőnk egészen a reformatió szülötte nemcsak az egyházban, hanem az irodalomban is, s épen ezért saját kora eszméinek, vágyainak szószólója, kifejezője volt; előre is gondolhatjuk tehát, hogy működése — legalább a maga korában — hatás nélkül nem maradt. Valóban ő hatékony, mivelő szellem volt, hatott olvasó közönségére s hatott költőtársaira egyaránt. A mi jó tulajdonságokat műveiben találunk, azok lassankint köztulajdonná váltak, költő-társai útján idők folytán beleolvadtak nyelvünkbe és irodalmunkba s így a szellemi fejlődés tényezőivé lettek. Ha Gyöngyösi nyelvének remek fordulatait, kellemes báját s dallamosságát élvezzük, nem szabad felednünk Sztárait sem;

nem szabad felednünk, hogy az a virág, mely Gyöngyösinnél elbá-
 jol, első csiráját Sztárai költészetében bírta. Az a tudatos
 művészi törekvés, az a finom rhythmusérzék, mely az ő műveiben
 oly szépen kezd nyilatkozni, első szárnypróbálgatása azon virtu-
 ositásnak, mely a jó öreg Gyöngyösi varázsának egyik fő ténye-
 zője volt.

A nagy közönséget, a mai finom ízlés emberét nem merném
 Sztárai olvasására buzdítani; de a szakembernek, ki nyelvünk fej-
 lődésének történetébe, szellemének tanulmányozásába akar elmé-
 lyedni, — és még inkább az egyházi énekköltőnek, ki néhány
 őszinte vallásos hangot, néhány szívhez szóló kifejezést akar
 ellesni, — a legmelegebben ajánlhatom.

292572

